

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1990

Årgång 86 · Häfte 1 – 2

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska Samfundet genom dess sekreterare redaktören, fil dr Barbro Schaffer, Svenskt biografiskt lexikon, Box 12536, 102 29 Stockholm, tel 08/54 96 16. Medlemsavgiften i samfundet är kr. 100:– per år + porto (20:–) och betalas via inbetalningskort (postgironummer 25 38–7) vilket kommer medlemmarna tillhanda i och med utsändandet av årgångens första häfte.

Redaktionsutskott: Docent Arne Losman (samfundets ordf.), docent Göran Dahlbäck och sekreteraren.

Innehåll

- Sten Carlsson (†), Ett traditionstyngt ämbetsverk, s. 1
Anna Johanna Grill, Resan till England 1788, sammanställt av
Catherine Lagercrantz, Lidingö, s. 7
Haqvin Carlheim-Gyllensköld, Stockholm, Familjen Wachtmeisters resa till
Italien 1842–1843, s. 26
Lars Schulze, Stockholm, Curt von Stedingk och officersmissnöjet i Savolax, s. 43
Gunnar Åselius, Stockholm, Affären Berling, s. 61
Hans Gillingstam, Stockholm, Den heliga Birgittas släktskap med
Nicolaus Hermanni än en gång, s. 83

Sten Carlsson var en aktiv ledamot i Personhistoriska samfundets styrelse och en flitig medarbetare i Personhistorisk tidskrift. Vid sin bortgång var han hedersledamot i Samfundet. Personhistorisk tidskrift har nu fått förmånen att publicera det högtidstal som Sten Carlsson skulle ha hållit vid Kammarkollegiets 450-årsjubileum 1989. Också i denna historik över vårt äldsta ämbetsverk tydliggörs hans intresse för att sätta människan i centrum i det historiska skeendet.

Ett traditionstyngt ämbetsverk

Av Sten Carlsson

Du tronar på minnen från fornstora dar,
då ärat ditt namn flög över jorden.

Så sjunger vi trohjärtat utan att direkt störas av att Richard Dybecks nationalromantiska text från 1840-talet – som är mycket underlägsen melodin – inte svarar mot 1980-talets tänkesätt. Vi tronar inte längre på minnen från fornstora dar, vare sig vi tänker på vi-

kingatiden eller på stormaktstiden. Vi skryter inte med Sveriges militära bedrifter under 1600-talet, men vi behöver inte heller skämmas för dem. Talet om att det svenska namnet då flög ”ärat över jorden” måste stämplas som mycket överdrivet. Ryktbarheten var be-

gränsad till en rätt liten del av världen, och några lovsånger sjöngs inte annat än i en del protestantiska städer och småstater, där svenskarna hälsades som hjälpare och befriare. På andra håll ledde de svenska truppernas framfart till hat och förbannelser. Vi kan möjligen trösta oss med att missgärningarna ofta utfördes av legoknektar av icke-svenskt ursprung, men då bör vi också komma ihåg, att denna soldatesk samtidigt bidrog till de svenska framgångarna.

När det gäller den civila delen av vår stormaktshistoria, ligger saken annorlunda till. Här utfördes insatserna till allra största delen av infödda svenskar, låt vara stundom ättlingar till invandrare, och här var det fråga om fredliga bedrifter, även om resurserna delvis kom att ställas i krigföringens tjänst. Sveriges statsförvaltning under 1600-talet var förmodligen Europas effektivaste, och den väckte åtskillig beundran utomlands. Själve Peter den store, den svenska stormaktens mest formidabla fiende, såg i Carl XI:s förvaltningssystem en förebild för den ryska reformverksamheten. Många av de ryska ämbetsverken fick namn som var översatta från svenskan, och under sitt krig med Carl XII sände tsaren en livländare med svenskt förflutet, Heinrich Fick, över till Sverige för att genom förvaltningsspioneri utröna, hur det svenska maskineriet fungerade på central och lokal nivå. Ficks rapport, avlämnad efter hans återkomst 1718, ger en mycket vacker bild av både centralförvaltningen och situationen ute i bygderna, där prästerna fostrade allmogen till arbetsamhet och samhällsanda.

I den svenska förvaltningens topp stod kollegierna. Äldst av dem var kansliet eller Kanslikollegium, med anor åtminstone sedan 1200-talet. Kollegiet upplöstes 1801, men dess funktioner levde vidare i statsexpeditioner, sedermera departement, och i ett stort antal ämbetsverk. Kronans skatteuppbörd stod under ledning av kamrerare och kammarmästare i kansliet, för så vitt den inte redovisades inför konungen personligen eller gick till de kungliga slotten. Sedan 1200-talet fanns förutom kanslern två andra riksäm-

betsmän, marsken och drotsen. Deras verksamhet kom att knytas till krigs- resp. rättsväsendet. För att effektivisera kontrollen över skatteintäkterna inrättade Gustaf Vasa 1539 ett kammarråd, med tre ledamöter. Termen möter i ett dokument från juli 1539. Kammarren var ursprungligen namnet på det rum, vari skatterna redovisades. Alternativt förekom termen räknekammare, varmed närmast avsågs den myndighet som svarade för bokföring och revision. Under räknekammarren sorterade en räntekammare, som hade hand om själva uppbörden. Förebilderna för denna organisation var utländska, närmast tyska, och termerna var tyska eller latinska: kammare, kammarråd, kamrerare, kollegium, kommissarie. Från en ringa början utvecklades kammaren till ett verk, som inte bara hade ansvaret för statsfinanserna utan också hade hand om den statliga kontrollen av näringslivet.

Kammarkollegiets 450-årsjubileum står på säker dokumentarisk mark. Sedan 1801 är kollegiet dessutom landets alltjämt äldsta existerande ämbetsverk. En del av dess ursprungliga funktioner finns kvar hos dagens kollegium, andra har övertagits av ämbetsverk eller delar av ämbetsverk, som vid olika tidpunkter har utbrutits ur det gamla moderkollegiet, t. ex. Kommerskollegium, Statskontoret, kammarrätterna (ättlingar av Kammarrevisionen) och Kammararkivet.

1539 års kammarråd var ett kollegialt organ, och den kollegiala beslutsformen bestod även sedan kammaren hade fått en särskild chef. Dennes titulatur växlade, en överste räntmästare, nämnd 1561, följdes av en överste skattmästare (1571–74) och en riksens överste skattmästare 1585. Under tiden 1612–82 fanns en riksskattmästare och under åren 1682–84 en Kungl. Maj:ts skattmästare; titelförändringen 1682 var en följd av Carl XI:s absolutistiska maktanspråk. Under två perioder (1652–60, 1681–84) fanns dessutom en president, som formellt stod under riksskattmästaren. Kammaren själv kallades då Kammarkollegium, en term som hade börjat användas på 1630-talet och som

så småningom undanträngde den äldre be-
teckningen. Från 1684 till 1914 leddes kolle-
giet av en president. 1909 infördes beteck-
ningen generaldirektör, som dock slog ige-
nom först i samband med det chefskifte som
ägte rum 1914.

Kollegialprincipen innebar, att besluten
skulle fattas av ett visst antal ledamöter, van-
ligen minst tre, i regel men inte alltid i riks-
skattmästarens resp. presidentens eller gene-
raldirektörens närvaro. Besluten föregicks av
diskussioner men fattades veterligen genom-
gående utan att votering behövde tillgripas.
Principen genomsyrar 1634 års regerings-
form och omfattades länge med stor vörd-
nad. Den ansågs vara en garanti för ären-
denas mångsidiga belysning och omsorgsfulla
behandling. För handläggningen av rutinfrå-
gor, som stunden krävde en viss skyndsam-
het, kunde dock kravet på kollegialitet te sig
hindersamt, och så småningom fick enrådig-
hetsprincipen, som innebar att besluten lades
i verkschefens hand, allt fler förespråkare.
Den nya principen vann också i Kammarkol-
legium ett visst insteg 1909 och blev 1929
huvudprincip utan att helt eliminera kolle-
gialiteten. Viktiga beslut rörande t. ex. lan-
dets kommunala och ecklesiastiska indelning
ansågs alltjämt kräva en kollegial handlägg-
ning.

I 1634 års regeringsform möter Räknekam-
maren som det femte och sista av de fem
kollegier, vilkas chefer bildade förmyndarre-
gering för drottning Christina. Riksskattmä-
staren Gabriel Bengtsson Oxenstierna stod
följaktligen i rang under sina kolleger kusinen
riksdrotsen Gabriel Gustafsson Oxenstierna,
riksmarsken Jacob De la Gardie, riksamira-
len Carl Carlsson Gyllenhielm och rikskans-
lern Axel Gustafsson Oxenstierna, men han
var knappast den av de fem höga riksämbets-
männen som hade minst makt. Att Oxen-
stiernorna besatte tre av de fem posterna för-
argade redan samtiden och ledde 1660 till
klausuler som förhindrade en dylik koncen-
tration. Ännu i 1809 års regeringsform fanns
ett förbud för mer än en i en familj att sitta i
regeringen, och denna bestämmelse — som

bl. a. drabbade makarna Myrdal — fanns
kvar ända tills en ny regeringsform trädde i
kraft 1975. Kanske har både samtid och ef-
tervärld i någon mån överdrivit den oxen-
stiernska maktkoncentrationen. Dels varade
den i sin utpräglade form bara till 1640, då
riksdrotsen avled, dels var riksskattmästaren
och hans kusin rikskanslern trots släktskapen
inte särskilt hårt knutna till varandra. För-
myndarregeringens aristokratiska karaktär är
dock otvetydig. Även riksskattmästarens när-
maste män kom tills vidare ur aristokratien,
men härvidlag inträdde en förändring vid
1650-talets mitt, efter hans övergång till Ami-
ralitetskollegium 1652. I fortsättningen kom
Kammarkollegiet, bortsett från själva chefs-
posten, att domineras av ämbetsmän av
ofrälse börd, som hade gjort en byråkratisk
karriär, inom Kammarkollegiet eller andra
centrala verk, och som adlades först när de
hade kommit ganska högt upp på karriärste-
gen. Härigenom kom kollegiet att innesluta
en betydande kameral sakkunskap.

De fem höga riksämbetsmännen, inklusive
Gabriel Bengtsson Oxenstierna och hans ef-
terträdare Magnus Gabriel De la Gardie
(1652–60) hade del i ansvaret för de stora
godsavsöndringar i form av donationer, fräl-
seköp, förpantningar m. m., som ägde rum
under framför allt Christinas egen regering,
och de hade personlig vinning av detta ödes-
digra slöseri med kronans resurser. Kammar-
kollegiet som ämbetsverk var dock inte an-
hängare av denna utveckling, som bl. a. be-
kämpades av Herman Fleming, som var kol-
legiets president 1653–60 och blev en av
vägröjarna för Carl X Gustafs aldrig riktigt
fullföljda fjärdepartsräfst, som innebar ett
första allvarligt försök att återställa kronans
grepp över rikets inkomster. De la Gardies
efterträdare som riksskattmästare Gustaf
Bonde (1660–67) utförde en betydande in-
sats i samma riktning, när han gjorde upp ett
storstilat program för en statsfinansiell sane-
ring, med krav även på utrikespolitisk åter-
hållsamhet. Att han själv inte höll sig för god
att mottaga en och annan donation, bör inte i
någon högre grad läggas hans eftermäle till

last. I den ganska imponerande raden av chefer för Kammarkollegium kan han anses ha varit den som under chefstiden har befunnit sig närmast den politiska maktens centrum, dit Magnus Gabriel De la Gardie kom först efter det han hade lämnat kollegiet och blivit rikskansler. Just De la Gardie var den främste motståndaren till Bondes reformkrav, som till ganska stor del kom att stanna på pappret. De återupptogs emellertid, nu i skärpt form, av den stränge Carl XI, som verkligen lyckades skapa en allmän statsfinansiell balans. Han gav emellertid i detta sammanhang inte några lovord åt Kammarkollegium, vars aktionsradie tvärtom beskars genom utbrytandet av Statskontoret 1680 och Kammarrevisionen 1695. Medan den merkantilistiskt inställda Axel Oxenstierna hade tagit ifrån kollegiet näringspolitiska arbetsuppgifter genom utbrytandet av Bergskollegium (1637) och Kommerskollegium (1651), var den fiskaliskt nitälskande Carl XI mera intresserad av kontrollen över den kamerala förvaltningen.

Carl XII:s regering, särskilt den s. k. görtziska perioden (1715–18), hotade att sätta gamla ämbetsverkstraditioner i gungning, men Kammarkollegium, som åtminstone i efterhand riktade kritik mot Georg Heinrich von Görtz' hårdhänta administrativa och finansiella ingripanden, blev inte hotat till sin existens. Övergången till frihetstidens ständervälde, som medförde hot av andra och något mildare slag, ledde emellertid till en reform av betydande principiell vikt. I 1720 års regeringsform stadgades, att i fortsättningen endast två kollegiposter, kanslipresidentens och rikskanslirådets, skulle vara förknäpade med säte och stämman i riksrådet. Dittills hade förutom Kammarkollegiets president ett eller två kammarråd suttit i riksrådet. Genom reformen stadfästes en princip, som sedan dess har varit grundläggande för den svenska centralförvaltningen, nämligen att de centrala ämbetsverken är helt skilda från regeringskansliet (från 1840 departementen). En följd av denna princip är, att departementen och deras föregångare efter

internationella begrepp har haft en ganska liten personalstyrka, medan motsatsen gäller om ämbetsverken.

Till följd av denna bodelning kunde Kammarkollegium, liksom övriga kollegier, i det stora hela arbeta ganska ostört av de partipolitiska förskjutningarna inom riksdag och regering. I den mån kollegiets befattningshavare hade några egna partipolitiska preferenser, låg de i allmänhet hos det på 1730-talet framträdande hattpartiet, som kan sägas ha vilat på en allians mellan ämbetsmän och storföretagare. Under hattarnas långa maktperiod 1738–65 fanns följaktligen ganska få anledningar till kollisioner mellan regeringen och kollegiet. Annorlunda blev det efter mössornas makttillträde 1765. Nu blåste antibyråkratiska vindar, och kollegierna hotades av personalindragningar och partipolitiskt förmyndarskap. Det var därför ganska naturligt, att Kammarkollegium deltog i den rojalistiskt anstrukna ämbetsmannastrejk, som proklamerades 1768 och som ledde till att rådet tvangs att inkalla ständerna. På 1769–70 års riksdag återtog hattarna ledningen av rikets styrelse, men deras maktperiod blev denna gången kortvarig. Mössornas återkomst som regeringsparti 1772 tedde sig hotfull för byråkratin, och Kammarkollegiets protokoll för den 20 augusti 1772 tolkar säkerligen ledamöternas uppriktiga känslor i sitt tal om "innerligaste glädjebetygelser och tacksägelse" med anledning av Gustaf III:s oblodiga statskupp föregående dag. Sedermera fick kollegiet också känna på mindre angenäma följder av den kungliga maktutövningen, men i det stora hela gick kollegiet ganska oskatt genom de politiska omvälvningarna under den gustavianska tiden. Under en stor del av Gustaf IV Adolfs regeringstid leddes kollegiet för övrigt av en av de få högre ämbetsmän, som verkligen hyste tillgivenhet för den olycklige monarken, nämligen Samuel af Ugglas. Han blev president 1802 och satt kvar till 1812, fastän han var illa liden av 1809 års män.

Medan tidrymden 1718–1809 kännetecknades av å ena sidan ganska många och djupt

ingripande politiska regimskiften och å andra sidan relativt små förändringar i kollegieorganisationen, bortsett från Kanslikollegiets upplösning 1801, kom de närmast följande hundra åren att utmärkas av större kontinuitet i den politiska utvecklingen och något mer djupgående administrativa förändringar. På många håll ansågs, att chefsämbetsmännen var alltför illa avlönade men att statsförvaltningen som helhet var alltför tungrodd och kostnadskrävande, bl. a. till följd av att antalet tjänster var för stort. Sparsamhetskraven var särskilt högljudda i bondeståndet. Receptionen mot dessa brister var rationalisering. En viktig inkörsport för reformsträvanden var den s. k. styrelsekommitté, som tillsattes 1819 under ledning av Kammarkollegiets president Salomon Löfvenskjöld. På förslag av denna kommitté genomfördes under 1820-talet flera reformer, som gick ut på att ämbetsverken skulle vara förvaltande, inte styrande, och utan de dömande befogenheter, som av ålder hade tillkommit dem men som nu i stor utsträckning överflyttades på de allmänna domstolarna. Det var en förändring som ingav Löfvenskjölds efterträdare som president Jacob Cederström vissa onda aningar. Kollegiernas arbetsuppgifter blev nu i olika avseenden inskränkta. För Kammarkollegiets del frånskildes framför allt tull- och lantmåteriärendena.

Löfvenskjöld själv var inte nöjd med de förslag som hade framlagts av hans egen kommitté. Han avgav ett eget, ganska vidlyftigt utlåtande, som vände sig mot härskande tendenser till ökat regeringsinflytande över kollegierna och till uppsplittring av dessa. I stället förordade han en koncentration av centralförvaltningen till fyra s. k. styrelseverk eller förvaltningar, av vilka en i ganska hög grad svarade mot Kammarkollegiet, såsom detta hade sett ut före de stora utbrytningarna under 1600-talet. Samtidigt förordade han, att kollegialprincipen ersattes av enrådighetsprincipen. Han talade emellertid för döva öron och var av detta och andra skäl besviken, när han lämnade sin presidentpost 1830. Hans centralistiskt sinnade antagonis-

ter vann sedan en klar triumf genom 1840 års departementalreform, som innebar en förstärkning av regeringskansliets makt över centralförvaltningen.

Samtidigt som Kammarkollegium miste en del av sina traditionella arbetsuppgifter, växte arbetsbördan på andra områden, t. ex. genom att militära och civila boställen i växande utsträckning måste utarrenderas, emedan boställsinnehavarna inte längre ville bebo och bruka dem; för krigsmaktens del avvecklades boställssystemet genom 1901 års beslut om indelningsverkets avskaffande. Skogsbrukets expansion ledde till kritik mot den kollegiala handläggningen, som inte tillfredsställde näringsidkarnas krav på effektivitet och skyndsamhet. 1859 bröts Skogsstyrelsen ut ur Kammarkollegium och 1883 Domänstyrelsen, vari Skogsstyrelsen då inleddes. Reformerna genomfördes inte utan invändningar. Greve Helmut Wrangel, som var president i kollegiet 1877–80, hade gärna velat behålla förvaltningen av kronans domäner, medan hans efterträdare Hans Forssell anlade mera centralistiska synpunkter, naturliga för en f. d. finansminister.

Reformerna har på lång sikt inte lett till personalminskning. Tvärtom har antalet befattningshavare i det stora hela stigit. Ett särskilt betydande tillskott kom 1973, då den s. k. fondbyrån överfördes från Statskontoret till Kammarkollegiet. Då ju Statskontoret självt en gång har brutits ut ur Kammarkollegium, kan man här tala om ett återförande.

Det ämbetsverk, som nu är 450 år, har en helt annan karaktär än Vasatidens och den äldre stormaktstidens kammare med dess övergripande ansvar för statsfinanser och näringsliv. Dagens kollegium kan karakteriseras som ett medelförvaltande och rättsbevakande organ med ansvar för bl. a. statlig och kyrklig egendom, rikets kommunala och kyrkliga indelning, viss miljövård, samt en rad skatte-, donations- och stiftelseärenden. Förändringarna i jämförelse med utgångsläget har skett steg för steg.

Det förtjänar särskilt att framhållas, att kollegiets långa historia på ett nästan unikt

sätt speglar kontinuiteten i det svenska rikets utveckling. Kollegiet har alltid haft sitt säte i Stockholm, en huvudstad som under denna tidrymd aldrig har upplevt någon okkupation av främmande trupper. Ingen annan europeisk huvudstad utom London kan blicka tillbaka på en dylik ostördhet. Följaktligen har kollegiets chefer aldrig haft några andra förmän än Sveriges konung och landets regering. Vidare är att märka, att ingen av kollegiets chefer har tvingats lämna sin post på grund av någon politisk regimförändring. De presidenter som förestod kollegiet vid de stora politiska scenväxlingarna 1718–19, 1772 och 1809 kunde lugnt sitta kvar. Övriga befattningshavare har avgått en och en i samband med dödsfall, transporter eller pensioneringar. Några dramatiska ombyten i personalbeståndet har aldrig förekommit. Förhållandet till rikets högsta ledning har inte varit oförändrat — nåd och onåd har skiftat — men det lugna kollegiala arbetet har aldrig störts genom några drastiska ingrepp.

Även relationerna till systerorgan och till lokala myndigheter har varit tämligen odramatiska. Rivaliteter mellan olika ämbetsverk har då och då kunnat skönjas, men någon bitter fiendskap har aldrig förekommit. Kollegiet har ibland känt tvekan eller olust inför organisatoriska reformer, särskilt sådana som har lett till inskränkningar i arbetsuppgifterna, men det har inte varit tal om trakasserier mot de nya organ, som har trätt in på kollegiets forna marker. För den finansiella verksamheten har det varit till stor fördel, att skatter och avgifter har kunnat inflyta i en tämligen jämn ström. Kollegiets tillkomst

1539 var en följd av Gustaf I:s önskan att effektivisera skatteuppbörden, och denna strävan uppskattades självklart inte av den skattetyngda allmogen. Nils Dackes uppror 1542–43 blev en smärtsam påminnelse här om. Men Dacke har aldrig fått några efterföljare; stora daldansen 1743 hade en annan bakgrund och berörde inte kollegiets verksamhet. Svenskarna har i Luthers anda varit lojala undersåtar, som har givit konungen vad konungen tillhörde. Sockeprästen, som på en gång varit kronans lokala ombud och menigheternas betrodda talesmän, har i detta sammanhang utfört en fostrande gärning av stor betydelse, uppmärksammas av Peter den Store och hans kunskapare. Den enskilde skattebetalarens önskan att så vitt möjligt hålla sina utskylder nere, t. ex. genom allehanda undertaxeringar, har efter 1543 inte fått några rebelliska uttryck. Tack vare goda kontakter uppåt och nedåt har kollegiet kunnat bidra både till den svenska stormaktens allmänna expansion under 1600-talet och till rikets fortsatta stabilitet under senare, till det yttre mindre gloriösa epoker. Såsom två inflytelserika f. d. statsråd Olof Olsson och Sven Linders framhöll i en riksdagsmotion 1929 har kollegiet genom århundraden förmått hävda kronans och samhällets rättsliga och ekonomiska intressen på grundval av gamla och kända traditioner, vilka har överförts från den ena ämbetsmannagenerationen till den andra. Som de båda motionärerna framhöll, stod härvidlag ingen annan ämbetsmyndighet framom Kammarkollegiet. Detta gällde 1929 och gäller ännu 60 år senare.

Förord till Anna Johanna Grills Resan till England 1788

Av Catherine Lagercrantz

Det finns en hel del resedagböcker från 1700-talet men inte många som skrivits av kvinnor. Några har bearbetats och givits ut. En del är kända men ej utgivna liksom den av Anna Johanna Grill d. y. här presenterade resejournalen i en av henne själv bearbetad version. På grund av utrymmesbrist är den beskuren. Det bearbetade originalet är 75 A4-sidor i utskrivet skick med en halvrad mellanrum och det utskrivna konceptet 39 A4-sidor. Bilagorna bestående av program, entrébiljetter m. m. har inte heller kunnat tas med.

Anna Johanna Grill d. y. tillhörde den under 1700-talet kända och i Sverige inflytelserika köpmanfamiljen Grill. Släkten kom ursprungligen från Italien och hette där di Grillo. Andreas Grill – en enl. uppgift väl etablerad vinhandlare i Augsburg – blev under senare hälften av 1500-talet adlad av Kejsar Maximilian II. Hans barnbarn Anthony utvandrade undan katolikernas förföljelse till Amsterdam där han en tid försörjde sig som handlare och guldsmed. Hans duglighet och framförallt skicklighet i att analysera metaller gjorde att han inkallades till Sverige under Gustaf II Adolfs regering och blev där riksguardian vid Kronans Myntverk och fick tillstånd att idka handel även i Sverige. Anthony d. ä. överlämnade en betydande förmögenhet till sina barn. Både namn, yrke och arv fördes vidare till hans äldste son Anthony d. y. Med det nu betydande kapitalet kunde dennes söner Carlos och Abraham starta ett bolag tillsammans. Abraham dog 1725 och hans plats intogs av hans son Claes. Så startades

ett av de stora köpmanshusen i Sverige. Claes gifte sig med Anna Johanna Grill dotter till hans farbror och kompanjon Carlos. Anna Johanna d. ä.'s mor Hendrina var född Mejtens från den kända holländska konstnärsläkten (senare van Meytens). Det konstnärliga inslaget fick förmodligen betydelse för familjen Grills konstnärliga och kulturella intressen under senare hälften av 1700-talet. Handelshuset tjänade stora pengar och medlemmar av familjen fick betydelsefulla poster bl. a. i Ostindiska kompaniet och ännu mer pengar intjänades. Pengarna användes bl. a. till inköp av stenhus i Stockholm bl. a. Torsensonska palatset som sedan kom att ingå i Arvfurstens palats – bruk, bl. a. Österby, Söderfors och Iggesund – konst bl. a. Rembrandts Claudius Civilis som donerades till Konstakademien som fortfarande har den deponerad på Nationalmuseum. Efter Claes Grills död 1767 började Grillarnas inflytande att avta dock upphörde inte donationer och uppköp i samma mån, vilket en del arvingar bittert fick erfara.

Anna Johanna Grill d. y. var dotter till Claes bror Abraham och hon gifte sig med Claes' son Adolf Ulric samma år som hans mor Anna Johanna d. ä. dog. De var uppfostrade i samma hus eftersom Anna Johanna d. y. blev moderslös redan vid 1 års ålder. Adolf Ulric tyckte det var praktiskt att Anna Johanna d. y. tog över Anna Johanna d. ä.'s uppgifter i deras stora hem. De kom mest att bo på Söderfors där de delade intressen och ansvar för bruk och bygd.

Efter Adolf Ulric Grills död 1797 tog Anna

Johanna d. y. en fast och bestämd ledning av bruket. Som den brukspatron hon var stod hon var morgon på smidesbacken och gav order åt sina arbetare. Sitt tjänstefolk, fem drängar och sju pigor, höll hon i herrans tukt och förmaning och ve den på gården som inte tog av sig mössan i herrskapsfolkets närhet. Men Anna Johanna var inte bara en barsk företags- och arbetsledare. Hon bedrev också välgörenhet och den hjälp hon bestod behövande i bygden är fortfarande ihågkommen.

Hjälp och stöd hade Anna Johanna d. y. av sin systerson P. A. Tamm till vilken hon gav en del av Österby och också satt som förvaltare vid Österby år 1800.* P. A. Tamm såg sin moster Anna Johanna d. y. som sin välgörarinna eftersom han fått avsked som officer i samband med sitt utträde från riksdagen i Norrköping. Den andra hälften av Österby som ärvts av Claes Grills dotter Anna Johanna, gift Peill, inköptes på offentlig auktion av Anna Johanna d. y. och P. A. Tamm 1802.

Anna Johanna Grill d. y. dog 1809 och P. A. Tamm fick då ärva resten av Österby. P. A. Tamms mor var född Grill och syster till Anna Johanna d. y. Hans far var superkar gör vid Ostindiska kompaniet. P. A. Tamm gifte sig första gången med sin kusin Anna

Margaretha Grill brorsdotter till Anna Johanna Grill d. y. Genom skicklig förvaltning och modernisering av sina egendomar byggde P. A. Tamm upp ett brukskomplex kring Österby som var mycket betydande och enligt Jan Glete i Ägande och industriell förvaltning endast kan jämföras med Carl De Geers.

Många år senare skaldade brukspatron Carl Östberg vid invigningen av ett lusthus vid Dalälven till Per Adolf Tamm:

Det var en tid, jag kände Dig då redan,
Fast mer än femtio vintrar flyktat
sedan,
Då ADOLF och JOHANNA styrde
bygden
och snillet delade sin thron med
dygden,
Då Sergel kom och bodde här som gäst
Och Silfverstolpe var Apollos präst.
Då saknades ej nöjen här och lekar,
Då växte tempel upp i vilda marker
Och mörka snår förvandlades till
parker
Med vita björkar och med stolta ekar,
Och där man gick att ädla nöjen
smaka,
Bereddes ock de hungrande en kaka.

* Per Adolf Tham avsåg sig i vredesmod sitt adelskap vid riksdagen i Norrköping 1800, skrev sig Tamm och blev adlad under detta namn 1826.

Resan till England år 1788

Av *Anna Johanna Grill*

Den 23 Aprill 1788, Onsdag. Efter flera weckors öfwerläggning, och många våra wänners både till och afrådande företogo wi i dag Onsdag den 23 Aprill 1788 kläckan $\frac{1}{2}$ 12 om middagen resan till Gjötheborg, för att sedermera gå sjövägen till London. Afskedstagandet af Familjen och andra wänner skedde ej utan mycken rörelse, särdeles af vår så mycket älskade och kära Farbror Grill. De fläste våra bekante spådde oss en ganska beswärlig resa i anseende till de af käl-låssningen djupa vägar. De woro ändå bättre än man kunde förmoda och kommo wi kl: emot nie om aftonen till Grans gästgifwaregård 5 mil från Stockholm, där wi intogo ett medelmätigt nattläger. Utaf de sjelfswäld och den oordning som alltid härskar på gästgifwaregårdarne nära Stockholm hade wi beswär, emedan oaktadt 30 timmars förbud wi ändå måste tiggas oss till hästar och betala dem 2 till 3 gånger mera än man war skyldig. Dahlkarlsbacken som är lång och brant samt Stekes färger gjorde oss intet uppehåll, ehuru många warit olyckeliga i den förra, och wid den sednare, denna årstiden, ej är owant att resande blifwit hela dygnet uppehållne för drifis. Det elaka wädet och den ännu osmälta snön, hindrade oss att få någon rätt idé om landets mer el: mindre fägring. — Till wänster om vägen passerades Spånga kyrka wid wilket är Gref: Bondes wackra grafchor. Till höger om vägen Näsby en gård med stenhus tilhörigt Just: Cantzlern Lilliestråle, Till wänster Jacobsberg en gård likaledes med stenhus tilhörigt Camarrådet von Stockenström, På wästra sidan om Stekes färger Gref De la Gardis herregård af samma namn som färger. På

andra sidan om Mälaren Gjörwäln, Baron Rudbeck tillhörigt, samt till wänster om vägen Cammarhern Bergenschölds gods Brogård.

Den 24 Aprill Torsdag. Fastän wi woro i wagnen kläckan 7 om morgonen hunno wi ej $3\frac{1}{8}$:dels mil till Kåhlbäckes gästgifwaregård för än kl: 8 om aftonen, emedan Ekolsunds backarna och den långa skogen emellan Nyqvarn och Westerås som nu utaf käldraget war mycket beswärlig, gjorde oss tidspillan. De märkwärdigare ställen wi i dag passerade woro; Wi tillhörigt Hattstofferaren Dellwik, Catrinedahl Baron Reuterholms med ett stort stenhus, bäge dessa herrgårdar ligga till höger om vägen, längre bort ser man Nyborg Baron Druvas hwilket äger en ganska wacker situation. Ekolsund bredewid sjön Ekolm, wackra hus, en stor trädgård, sköna aléer, förträffelig belägenhet. Enkiöpings stad hwilken intet kan förtjena någons upmärksamhet, så framt man ej will anföra en stor wittlimmad kyrka, liggande på en högd, som gör att hon på wästra sidan där landet är mycket flakt synes hela milen, vidare ser man till wänster Haga, Gref Posses, Wapp R:R: Falkenbergs, wid Nyqvarns bro en stor träbyggning Lenkes Änkas, samt längre bort Måhlhammar Baron Oxenstiernas ligger rätt wackert wid Grönsjöfjorden. På det långa 9:fjerdingswägs skedde mellan Nyqvarn och Westerås woro wi $3\frac{1}{2}$ timmar och i Westerås som är en wacker stad uppehöll wi oss ej längre än att ömsa hästar. Domkyrkotornet här i staden som hålles för ett af de högsta i riket synes ganska långt.

Den 25 Aprill Fredag. Oaktadt ganska elakt

Vägkarta öfver Svea- och Götaland, 1776

wäder suto wi klockan 6 om morgonen uti vår wagn, och hunno ej förr till Örebro 7 3/4: dels mil än kläckan 5 eftermidagen. De 2:ne städerna Kiöping och Arboga därest wi ömsade hästar gjorde intet uppehåll, men de utaf Bergslags foror sönderkiörda wägar samt skogen Käglan orsakade att resan gick långsamt. Frötuna herregård och Jern-Bruk belägit wid begynnelsen af skogen och tillhörigt Landshöfdingen Segebaden är förträffeligen

wackert. Närmare Örebro har man till wäns- ter om wägen R:R: Kallings gård Myra, och öfwer sjön Hjelmaren ser man Hielmarsund wäl bygd och wäl situeradt. Wid ankomsten till Örebro blefwo wi agreabelt surprenerade att der möta Cousin Abraham Grill och dess Fru, som för att bespara oss den uti detta wäglag beswärliga omwäg att fara til Garp- hyttan, sjelfwa gjort resan till Örebro. Ej nog med denna attention. De inlogerade oss

äfwenledes uti sitt rymliga och wackra hus, der wi på alt sätt mådde wäl. Jag hadde likaledes det nöjet att här träffa min Bror från Godegård, men hans Fru wågade ej gjöra honom sällskap i anseende till en henne förestående beswärligare resa.

Den 26 Aprill Lördag. Min man med de andra herrarne gjorde förmidagen en promenade till torget, därest en otrolig mängd allmoge war församlad emedan det i dag war marknadsdag. Utom det besök de gjorde hos Apotequaren von Aken för att af honom få några Naturalier, uträttades ingenting. Min man tröstade en gammal wän Regementsfält-skären Hallberg som för några 20 år sedan war wid Söderfors. Denna beskedliga och artiga mannen spisade middag med oss. Kl: 2 reste wi ifrån Örebro men hunno ej förr än klåckan $\frac{1}{2}$ l om natten till gästgifwaregården Bodarne, fastän wägen ej war längre än 6 mil men utom det att denna annars så goda wägen, nu war i allmänhet seg och tungkjörd, så woro de 2:ne mil af Tiweden som wi i afton hade att befara, högst beswärlig, och på ett ställe ganska äfwentyrlig, i det att en å el: bäck som nära Bodarna löper öfwer wägen nu genom den hastiga snösmältningen så stigit öfwer sina gräntsor att man ett godt stycke måste kiöra i djupt watn, så mycket farligare för oss som det war kählmörkt. Nära Örebro syntes Carlshof, Gynters egendom och Säbylund, fru Gyllenspets tillhörigt.

Den 27 Aprill Söndag. De djupa wägarna hade i natt blifwit försämrade genom ett quarters snö, som gjorde dem så tungkiörda att oaktadt 10 hästar för wagnen, kunde wi ej gjöra det 1:sta skedet som slutar Tiweden och är $2\frac{1}{4}$ mil långt på mindre än 5 timmar; då wi kommo till Hofwa just när fålkmängden kom utur kyrkan, som ej war det roligaste. Detta stället har förr warit en stad, men för någon orsak skull förlorat sina stadsprivilegier. Här har Tull Direction för långliga tider sedan anlagt en Tull som högeligen beswärrar luredrejerihandeln emellan Gjöteborg och Stockholm. Efter en kårt midagsmåltid fortsatte wi resan, och gaf det 1:sta skedet oss hopp om bättre wägar, oaktadt wi på många

sätllen sågo broar bortskölde af watnet, men i hast återigen reparerade. Wårt hopp slog oss snart felt ty wi fingo efter 2 mils åkning återigen så djupa wägar att wi ej kommo till gästgifwaregården Kålängen förr än klåckan 1 om natten, och således 18:ton timmar på $9\frac{1}{8}$:dels mil. Detta Kåhlängen är belägen wid foten av Kinnekulle, ungeförl:n 1 mil ifrån dess tåpp. Det flata landet gjorde att wi på 6 mils afstånd el:r strax bredewid Hasselrörs gästgifwaregård sågo denna mycket omtalta Kulle hwars stora widd gör att han på närmare håll ser mindre hög ut än han werkeligen är. 3 kyrsochnar, flere wackra herregårdar, förträffelig god frukt, samt dessutom ganska wacker utsigt öfwer den stora sjön Wenern och det flata landet, säges, att man alt finner på denna kulle dit wägen äfwenledes skall wara rätt god. Emellan gästgifwaregårdarne Hasselrör och Biörsäter genomfors den lilla snygga staden Mariestad, hwars wackra belägenhet och sköna utsigt på sydwästra sidan der bron går och der Crono Bränneriet är anlagdt, förtjenar att anmärkas.

Den 28 Aprill Måndag. I anseende till en bortflyten bro kunde wi ej taga den kårtare och wanliga wägen, utan måste fara öfwer Lidkjöping och så vidare till Soleborns gästgifwaregård, som gjorde oss en mils längre omwäg. Fastän wi hade den fataliteten att oaktadt 10 hästars förspan, ändå fastna uti gäs leran, så att wi för en ganska ringa drikspenning måste taga 10 man att lyfta upp wagnen, kommo wi ändå klåckan 7 om aftonen till Soleborn efter $7\frac{3}{4}$ mils åkning. Från Kålängen till Lidkiöping följde wägen efter Wenern, som gjorde honom temmeligen behaglig. Staden som synes på någon distance gör mindre parade när man kommer närmare. Torget som beprydes af Rådstugan mitt på detsamma, är så stort att hela staden der kunde inrymmas. På wästra sidan om staden är en bit förträffelig wacker wäg genom en hög tallskog samt en rinnande å bredewid landswägen. Härifrån ända till Soleborn kan man ej skryta af wackra situationer utan twärtom ofanteliga stora liunghedar. På en

sådan war en herregård Uhrstorp benämd Doctor Ribbe från Gjötheborg tillhörig, som oaktadt dess genomfula belägenhet ändå ständigt bebos af dess ägare.

Den 29 Aprill Tisdag. Wid resan från Soleborn sågs till wänster Gräfsnäs herregård Gripenstedt tillhörig samt kommo wi sedermera uti en temmelig lång skog. Till höger widare Liweri herregård Reuterkrönas, och 1 ½ mil från Gjötheborg till höger Bohus fästning och en liten del av Kongelfs stad på andra sidan Götha Elf. Hela 5 mil innan man hinner till Gjötheborg möter man de fula kala bergen hwars högd och nakenhet ökar sig ju närmare man kommer till hafwet. Sedan wi hunnit så mycket ner i södern syntes ingen snö, utan twärtom sågo wi folket sysslosatta att kiöra i åkern fastän det på ortens wis skedde med 4 kor och 2 hästar der frammanföre, och är det obegripeligt hwad folket påstå, neml:n att korna härigenom mjölka bättre. Wi tänkte att fara in på Gammelstaden ¼:dels mil från Gjötheborg, men som syster Tham ännu ej flyttadt dit blefwo wi genom en billet ej allenast ombudne att logera hos henne i staden, utan äfwen underrättade att den engelska skepparen med hwilken wi skulle resa, ännu war qwar, som så mycket mera glädde oss som wi hela tiden fruktat det han före wår ankomst skulle wara bortrest, hwilket äfwen händt om ej motwind hindrat. Wid ankoms-ten till Gjötheborg blefwo med all uppriktig wänskap emottagne af en kär syster och hade jag den glädjen se henne lika munter och rask som för 3 år sedan. Efter en så lycklig fastän mödosam och mindre agreeable resa i anseende till wäder och wäglag, kunde jag och mitt resesällskap ej annat wara än nöjde att nu komma till hwila, men innan jag omtalar hwarmed wi sysselsatte oss uti Gjötheborg bör jag antekna marche routen på den wägen wi togo från Stockholm till denna staden, både för egen räkning och äfwen i händelse jag dermed kan tjena någon wän.

Stockholm		
till Barkarby . . .	1 ½ mil,	ej så god wäg som till Rotebro
till Tible	1 ½ "	på detta skedet Dahlskarlsbacken och Stekes färge
till Gran	$\frac{2}{5}$ "	temmelig god wäg
till Lislena . . .	1 ¾ mil,	Backig wäg omkring Ekolsund
till Enköping . .	1 ⅛ "	God och jemn wäg
till Nyqvarn . .	1 ⅛ "	Dito Dito
till Westerås . .	2 ¼ mil	Dito Dito en stor skog närmare Nyqvarn och backigare närmare Westerås
till Kålbäck . .	$\frac{17}{8}$ mil	God och jemn wäg
	$13\frac{1}{8}$ mil	
till Kiöping . .	1 ½ mil	God och jemn wäg fastän sönderkiörd af Bergslags kärror
till Arboga . . .	1 ¾ "	God jemn och wacker wäg
till Falsbro . . .	1 ¼ "	
till Glanshammar	1 ¼ "	Dito och Dito fastän öfwer skogen Käglan några större backar
till Örebro . . .	1 ½ "	God och jemn men ful wäg i anseende till stenbunden mark
	$20\frac{7}{8}$ mil	
till Mosås	1	God och jemn samt wacker wäg
till Blacksta . .		
till Wretstorp . .	2 "	God och jemn wäg samt en särdeles wacker situation på en Å emellan 2:ne wattrn
till Bodarne . .	2 "	God och jemn wäg öfwer begynnelsen af skogen Tiweden
	$26\frac{7}{8}$ mil	
till Hofwa . . .	2 ¼ "	Med detta skedet slutar Tiweden; god wäg men några stora backar
till Hasslerör . .	2 ⅛ "	God och slät wäg. Här börjar man se Kine Kulle
till Biörsäter . .	2 "	God wäg. Landet begynner bli mera slätt
till Enebacka . .	1 ½ "	Dito
till Kälängen . .	$\frac{1}{4}$ "	Dito
	36 mil	
till Mälby	2 ¼ "	Wacker wäg längs efter Wenern och genom staden Lidkiöping. Något sandig på sina ställen
till Sparlösa . .	1 ¾ "	God wäg genom flacka fält. Här ser man på långt håll Hunne berget

till Bäreberg . .	1 $\frac{7}{8}$ "	God wäg öfwer flere Liunghedar
till Soleborn . .	1 $\frac{7}{8}$ "	Dito och angenäma- re
	<hr/>	
	43 $\frac{3}{4}$ mil	
till Werle	1 $\frac{3}{4}$ "	God men backigare wäg genom en skog
till Wabacka . .	1 $\frac{1}{8}$ "	Dito Dito isynnerhet Ralate backen
till Lahall	1 $\frac{3}{8}$ "	Dito och litet backig
till Gjötheborg	$\frac{2}{8}$ "	Litet sandig
	<hr/>	
	50 mil	

29—30 april och 1 maj. Umgänge med släkt och vänner i Göteborg

Den 2 Maj Fredag. Denna dagen användes till inpackning och andra preparationer till vår långa resa, och var min man och Doctor Lindroth dessutom sysslosatta med att expediera Laquejen Niclas Hillbom som i hopp att kunna föröka Söderfors fågelsamling, godwilligt åtog sig att som pasagerare följa med ett af Grönländska skeppen, på hwilket han wisseligen får slita ondt. [...]

Den 3:dje Maj Lördag. Kläckan 6 om morgonen woro wi ombord på skepp Robert and Dorothy om circa 80 lästers drägt tillhörigt vår Capitain Thomas och upnämt efter dess son och dotter; benämde Capitain war så inquiett i anseende till den goda winden att han skickade bud emot oss med bejåran det wi måtte skynda. Syster Tham och fröken Stråhle följde oss till Masthugget och att wid afskedstagandet flere tårar runno å ömse sidor, lærer någon war kunna tänka. Kläckan 7 lyftades ankare, kläckan 8 clarerades Elfsborgs fästning 1 mil från Giöteborg belägit, hwarwid mindre söl borde wara. Klockan 10 släp-tes lotsen wid Winga sund, kläckan $\frac{1}{2}$ 2 förlorades Winga båk utur sigtet. Alt hittills hade winden warit så god att vår beskedliga och dristiga Capitain lofwade oss att på 5 dygn wara i London, men straks efter middagen wände winden sig mera emot, hwarföre wi måste så snart wi fingo sigte af danska ön Laesoe wända upp emot norska wallen. Oagtadt vår Capitain gaf oss ganska god och wäl tillredd mat, hwar det hwarken mig el: Doctor Lindroth möjligt att smaka det minsta för den beswärliga sjösjukan, som redan plågade

mig oagtadt wi woro så godt som inomskärs. [...]

4—11 maj. På Nordsjön i blåst tilltagande till storm — "Sjuk, ledsen och orolig".

12 maj. Nordsjön fullkomligt lugn — "Vi flöto som en anka".

13 maj. In i den mycket beswärliga Themsen med lots — "Detta farwattens swårighet är ett det starkaste förswar London kan hafwa".

Den 14:de Maj Onsdag. I dagningen lyftades ankare, och wi fingo på ett ännu närmare håll se engelska landets härligheter, af präktiga ängar, slott, byar, städer och en stor mängd af sådant wi i Swerige kalla flaskfodersgårdar. Detta wackra spectacle bortblandades af ett mindre wackert, nemligen att Themsens kuster äro garnerade med Galgar, hwaruti sjöröfware upphängas och som hwarken nu el: någonsin äro tomma. Ett ej mindre ohyggligt spectacle för ett ömt människohjerta woro de 4:ra gamle krigsskepp, som lågo vid Woolwich, fullproppade med allehanda ogeringsmän. Denna lilla staden Woolwich är förträffeligen wäl situerad. Här har Cronan sitt största Canongjuteri, och ett stort förrådshus af amunition. Wi begynte redan se St: Pauls torn i London enuru långt wi woro därifrån. Sjömans Invalid Huset Greenwich passrades, som ej gjer efter Drottningholms Slott i anseende till byggnaden. Kläckan 8 om morgonen ankrade wi. De många tusende skepp som låg här på Themsen gjorde ett impone- rande spectacle. Wi togo en båt, landade wi Tower, togo der en wang, som förde oss till Bror Claes Grill, hwarest wi av honom och dess Fru blefwo emottagne med särdeles nöje. Trött af resan smakade det wäl att nu komma till wila, men det blef ej så fullkomligt som jag önskade. Min Bror hade den dagen budit flere främmande till sig. Om detta till någon del blef beswärligt, fek jag ändå strakts tillfälle att lära känna någon del af engelska faconerne. De som i synnerhet frapperade mig woro, att man ej kom till bords förr än kläckan $\frac{1}{5}$ eftermiddagen, att man

nästan åt alla rätterna på en gång, att ett fruntimmer nödgas wänta med att dricka win tills någon Cavallier offererar att dricka ett glas med henne, att duken aftages när deser-ten serveras, att fruntimren stiga från bordet och lemna her:ne der sittande qwar hela timmen för att dricka; att man dricket gådt Théé watn men dåligt Caffé, samt äter tunna smörgosar så snart man stiger från bordet, att fruntimren spela kort med hanskar och att de sins emellan alldrig bruka det swenska modet att kyssas då de råkas, utan taga hwarandra i handen och ruska som våra bönder gjöra. Deruti består helsningen och då de komma säges How do you do och utan att afwakta swar tillägges I hope your are wery well. Wid afskedstagandet I wish you a good night [...]

En norsk köpman Gramm med sin Fru woro äfwen med i sällskapet. Owan wid den engelska coeffuren föreföll denna fruns parure mig underlig. Hon outrerade modet i högsta grad och war håret så lurfwigt och så framdragit att ej stort mer än nästippen syntes af hennes profil. Hela sällskapet åtskilgdes kläckan ½ 12 om aftonen som här i London anses för bittida.

Den 15:de Majj Torsdag. Frukosten utaf hwilken de engelska gjöra så mycken affair, serveras ej förr än kläckan 9 om morgonen, och blefwe det en ren omöjlighet att få en engelsk piga att frambära Théé förrän hon hunnit med mycken noggranhet sopa hela huset, både der det behöfs och intet. Detta söl kom mig att så mycket mindre wäl till pass som jag mädde illa och ehuru trött efter resan ändå blifwit bittida wäkt af flere dussin månglerskor som om mornarne går in på gårdarne och med ett genomträngande skrik utbjuda sina wahror, som består af alt som på ätas wägnar behöfwes uti ett hushåll. Denna inrättning är ganska comode men tillika rätt beswärlig för örat innan man blir wan derwid. Emot aftonen blef min hälsa så mycket bättre att wi kunde gjöra en liten promenade uti en Londons hyrwagn. Fastän dessa hafwa numrer på sig och stå hela dagen på gatorne äro många af dem så wackra att de kunna liknas wid våra grannaste Riks Råds

wagnar; också äro de mästa kiöpte af förnäme herrar och är deras wapn qwar på wagnsdörrarne. Promenaden gjordes förbi Beursen, den namnkunniga St: Pauls kyrka, och sedan till Temple Bar. Detta Temple Bar är en stor och antique port af huggen sten i skillnaden emellan London och Westminster, och är till märkandes att när Konungen passerar här igenom måste han qwarlemna sin wakt, ty Londons stad har det privilegium att ingen milice får wara där. Sedan den tokuga Lord Gordon höllt uppå att tända eld på Banquen har man ändock måst tillåta att 60 a 70 man af Gardiet marchera dit NB utan klingande spel och fana att bewara honom för flere dylika försök. [...]

16—29 maj. En tids halsont men för övrigt umgänge samt besök vid diverse sevärdheter

30 maj. Promenad till bland annat Börs och bank

Hos min Bror war till middagen Wadström och Sparrman; den förra tänker och talar intet om annat än slafhandelens afskaffande, som nu ligger Svedenborgianerne starkt om hjertat och har blifwit en Parlaments sak. [...]

31 maj. Utflykt till Windsor. På vägen sågs hästkapplöpningar

Detta spectacle om hwilket jag gjort mig så liten idé, roade mig öfwer måttan. De engelska hästarnes lätthet, de ridandes snygga klädedrägt, och den obegripeliga hastighet som gör att när man ser hästarna springa på någon distance skulle tro de flögo i luften, bidrager att gjöra denna syn angenäm. Det är obegripeligt med hwad enthousiasme engelsmännen hantera denna saken. När en Horse raice skall gå för sig annonseras det i alla avisor, då hästarnas slägt-registernamn, ålder, meriter och husbönder uppräknas, trykta aficher utdelas, hwaraf en följer bland bilagorne under N:o 7.* Själftwa hästarna fö-

* Anna Johanna Grill sparade alla program och biljetter till de evenemang hon här beskriver och de finns kvar som bilagor till originalteckningarna.

das hela tiden förut med ägg och spanskt win. Stora wad till 2 a 3000£ Sterl: ärlägges om dessa kappridningar. [...]

Vid ankomsten till Windsor åts en enkel middag

Efter slutad måltid gingo wi på Teracen utanför Pastellet där den Kongl: familjen war afton promenerar och der wi nu på ett rätt nära håll fingo se Konungen och Drottningen med 2:ne deras äldsta prinsessor jämte en liten del af häfwet. De Kongl: själfwa äro aldeles lika de portraiter jag sedt öfwer dem, och hafwa ingenting distingueradt i deras faconer el: utseende. Prinsessorne äro öfwermåttan wackra och wäl wäxta. Konungen tillika med Häf Herrarne woro klädde i Windsors Uniformen som är blå med guld galoner, ej olika ett gammalmodigt tyskt liverié. Drottningen och prinsessorna woro i sits kläder med swarta hattar, aldeles som borgare fälk. Drottningen berättas äga mycket wett. Hon håller prinsessorna ganska strängt. När de äro på couren få de nästan intet tala wid någon mansperson. Skada att hon ej kan hafwa samma wakande öga på sina herrar söner som beständigt göra starka utswäfningar i allehanda slags liderligheter. Man försäkrar att Duke of York för några weckor sedan på en natt spelt bårt 70000£ Sterling el:r 280000 R:dr. [...] I förbigående måste jag nämna min och fleras förundran däröfwer, att uti ett land där man å ena sidan wisar så mycket förakt för konungens person att han blir på det oförskämdaste sätt misshandlad på Spectacler och uti de allmänna papperen, man å andra sidan wisar honom mera heder än kanske uti de fläste stater, som till exempel, att på hans födelsedag skjutes från Towern, att uti ett sällskap konungens skål alltid är 1:sta tost ämnat, och att hans och flere af Kongl: husets namns- och födelsedagar äro en sorte af helgedagar på hwilka ingen expedition kan ske på tullen och flere ställen till största besvär för handeln och rörelser. [...]

1—9 juni. Besök vid diverse sevärdheter

Den 10 Junii Tisdag. Om förmiddagen furo wi till Westminster Hall eller sal, att höra på

den widtbekanta Hastings Trial el:r process. Som entréen ej fås för penningar måste man genom wänner få entrée billetter, och ehuru wäl antalet af dessa ej är ringa emedan war Lord får gifwa ut 6 stycken, underhusets ledamöter 3 a 4, och mindre ämbetsmän 2, är nyfikenheten så stor att billetterna sällan will räcka till. Alla dessa äro stämplade med Öfwerste Cammarherres wapn och måste war och en som har rättighet utgifwa en sådan sätta sitt namn och sigill på densamma. Under N:o 15 bland bilagorne ses huru dessa billetter lika med allt annat i England är snyggt och wackert. Själftwa Westminster Hall är ett ofanteligen högt och stort rum hwars kånstiga och wäl utsirade takresning förtjenar all uppmärksamhet. Dess inredning i anledning af processen kan till någon del ses af bilagan N:o 15 där Processionens ordning äfwenledes kan intagas. Att se samteliga Lorderne uti sina kåpor som liknar något våra Talarder Cantzlern tillika med Secreterarena uti sina långa swarta kappor, Biskoparne med sina 4 kantiga hufwudbonader, och konungens bröder och söner i samma drägt som lorderne är imponerande. Den anklagande ligger på knä uti en för honom afdelat loge. När processionen kommer in och passerar den tomma konungatronen gör hwar och en person en djup bugning för densamma, det enda Charlatanerie som wid denna act kunde observeras. En myckenhet fälk isynnerhet fruntimmer alla ganska parée uppfyllde Galerierne. Den bekanta stora talaren Cheridan lät höra sig, beklageligen att wi ej förstod honom, likwisst ej underligt då många infödda engelsmän beklagade sig öfwer att uti detta stora rum ej kunna fatta allt som sades. Denne Cheridan besitter den kånsten i hög grad att gifwa wigt åt sitt tal, hwarpå han för några dagar sedan gaf prof på då han på detta stället omtalte Hastings föröfwade grymheter med sådant eftertryck att det ena fruntimret dånade efter det andra. [...]

11—17 juni. Operabesök. Mycket hemma p. g. a. hettan, 30°

Den 18:de Junii Onsdag. Gjordes en fot pro-

menade till det wackra Lievers Museum att se en Elg, som min man lemnat dit, och Doctor Lindroth på stället stoppadt upp; Som detta djur war okändt i London ådrog det sig flera spectateurer till förmon för ägaren som efter hwad förr är nämt wisar sitt museum för penningar. Min man hade den förmån af sin gåfwa att han af Parkison fick något öfwer 60 mer och mindre rara foglar som om de i London blifwit betalta med pen: r stigit till 600 R: dr.

19—23 juni. Umgänge med släkt och vänner. Mest inomhus ”Smutsiga gator som blifwit efter 3 dagars regnande hindrade oss att gå ut”

Den 23 Junii Måndag. Åto wi middag hos Lindegrens på Chelsea. Den elaka tidning som i dag ankom med posten om swåger Preises hastiga dödsfall blef af våra herrar med flit cacherad tills wi om aftonen kommo hem.

Den 24 Junii Tisdag. Gårdagens ledsamma och bedröfliga nouvelles, tidningarne från Sverige om ett snart förestående fredsbrott och wissheten att allmänna oroligheter i Frankrike dels woro började dels enl: allt utseende förestod, wärkade det beslut att ej företaga någon resa till Frankriket. Jag warcken bör el: r kan neka att detta kåstade på mig, som nu war så nära ett ställe hwilket hos mäst alla resande är det för är det första conversations ämne, som jag så många gånger hört omtalas och hwarom fälles så olika omdömen. Denna dagen som i Sverige hålles helig och utsedd till allehanda i förnøjelser, firas på intet minsta wis i England.

25—29 juni

Woro wi dels hemma, dels wandrande i bodar och på visiter, som war interresante när det skedde men ej förtjenande att här omtalas.

Den 30:de Junii Måndag. Den föresatsen wi längesedan tagit att göra en resa kring landet, utom hwilket man nästan ej kan säga sig sedt något i England, hade blifwit tid efter annan uppskjuten, dels emedan wi hoppades

att få syskona Grill med oss, dels för den wäntan wi woro uti att med påsten få några positiva underrättelser om tillståndet i Sverige, men sedan bägge dessa hopp slagit oss felt, Doctor Lindroth för några dagar sedan expedierad till Sverige och tiden begynte att lida, företogo wi äntel: i dag efter middagen den påtänkte resan i sällskap med M:lle Billon. Wi nyttjade en engelsk postchaise på 4:ra hjul, dragen af 2:ne hästar, på den ena af hwilken postillon rider, häruti sutto wi 3 tämmeligen commode. Den beswärligheten att wid hwarje station gjöra ombyte af åkedon betyder intet stort när man är så lätt equiperade som wi woro. Att bruka egit equipage blir lika dyrt och kanske dyrare, i fall man twingas att sätta flere hästar före. Första station war från London till den lilla staden Kingston. Wägarne kring London äro makalösa både till bredd och god underhållning. Man till och med har stora med hål inrättade watten kärror för att wid torr wäder fukta landswägen. Den möda och kåstnad engelsman gör sig med wägarne är rikeligen betald genom de onereusa wägpenningar som måste betalas, ty knapt hinner man resa $\frac{1}{2}$ mil förrän en så kallad Tornpike träffas där 4 a 6 D: r K: mt måste ärläggas. Denna inrättning är i sig själf ganska god och med urskillning reglerad. En stor forwagn med 10 a 11 hästars förspann betalar ganska stora wägpenningar. Har samma wagn 3 quarters breda hjul betalas mindre, men slipper all betalning om 5 quarters breda hjul brukas, då den ofanteliga tyngden på sådana hjul som snarare ser ut som walsar anses mera förbättra än försämra wägarne. Från Kingston till nästa station byn Cobman war wägen äfwenledes ganska wacker isynnerhet strax utanför staden, där man ett gådt stycke for utmed Temsen. För första gången i mina dagar såg jag här en skuta dragen af hästar. Wi kommo kläckan 7 om aftonen till Cobman, och hade säkerligen uti det wackra och nu på några weckors tid rara wädret, fortsatt wår resa, om wi ej, dels för att wid mera dager se en i granskapet belägen park, dels och i fruktan för de så kallade Highway men, nödgades taga nattqvarter här, wa-

rest wi oaktat själfwa byens obetydlighet blefwo wäl serverade. Dessa nyssnämnde High way mens äro fålk ej sällan af bättre härkomst, som oroar landswägarne el:r rättare sagt de resande nära de större städerna och som förefaller en swensk altför besynnerligt som mitt i natten med största säkerhet kan genomfåra de mäst obobodda landstycken. De äro alltid till häst med laddade pistoler, hvars myning de genast presentera åt postilionen i fall han på deras befallning ej genast stadnar. Andra besöket är hos de resande i wagnen som hotas att blifwa skjutne i fall de ej wilja lemna penningar. Man slipper gemenligen då med en Sacrifice af 2 a 3 Guinéer, som man häldre underkastar sig, än att med laddade gewär sätta sig i försvar emot människor, hwilka weta att de förr eller sednare blifwa hängde, och därföre ej bry sig om att de låssa sina laddade pistoler på de åkan-de. Det är nästan intet exempel på att en High way men gjordt någon skada allenast man lämnar honom någotd pengar, hwarföre de resande gemenligen har en apart purse for the robbers el:r pung för röfware. Twärtom är flera exempel på High way mens som warit desarmerad och endast skrämt de resande med en gammal lius stake el:r något annat som lyst i mörkret. Ett wärre slags röfware finnes på de engelska wägarne, foot padders kallade. Dessa bestå gemenligen utaf den aldra sämsta sorten fålk, de taga allt hwad de komma åt till och med kläderna och som de alltid äro till fots, är det för dem en nödvändighet att antingen mörda eller ock illa handtera den röfwade på det de måtte hafwa tid att komma undan innan alarm skjer. Det är besynnerligt att uti ett sådant land som England, dessa bägge sorter fålk ej kunna utrotas. När de blifwa ärtappade hängas de genast antingen de under sin wandring fådt något eller intet, men ärfarenheten wisar att engelsmannen inbillar sig att hänga ej är något straff. Få se hwad det wärkar när missgjärningsmän hädanefter blifwa sändne till Botany bay. [...]

Den 2:dra Julii Onsdag. [...] Man ser red-den af Spith head ständig full af små segel,

slupar och båtar, och på andra sidan därom den wackra Wight. Masterna af det för några år sedan på reddan sjunkna 110 canonskep Royal George syntes öfwer wattnet. [...] Orsaken till händelsen war owulighet. Att putsa ena sidan af skeppet hade man kränkt det-samma genom canonernas flyttning, men förglömtdt att slå igen undra styckportarne. Enliten wind tryckte skeppet mera åt sidan hwaraf wattnet slapp in genom de nämde styckportarne, då skeppet med en sådan hast sönk, att själfwa Amiralen som satt och skref i Cajutan ej hant längre än fram i dörren då wattnet tog bårt alltsammans. Utaf fålket som woro på däck blefwo någre bärgade, genom båtar som händelsewis lågo omkring skeppet, men hwilka woro nära att förgås genom den starka rörelse som skeddett i watt-net när det sönk. En man hade ärbuditt sig att emot en wiss wedergällning upplyfta skeppet, och därtill inrättadt flera kåstamma machiner, med hwilka han enligt all sannolikhet ärnadt sitt ändamål, men Amiralitets Office-rarnas afwund gjorde kåstnad och möda till intet, hwarföre utaf allsammans endast 13 st metall Canoner af öfwersta laget blifwit upp-fiskade. [...] Ehuru England nu har fred låg en liten escader af ett Canons skjupp samt 4 af 60 a 74 Canoner så segelfärdiga att innom 12 timmar kunna gå till sjöss. Den lilla esca-dre hade nu legat flera månader i så segelfärdigt stånd och wäntadt på ordres och är provianteradt för 3 månader. När wi kommo till warfwet måste min man wänta oss på ett Caffehus utanför emedan en utlännning ej får komma in genom warfporten. [...] Engels-männen påstår att skeppen fara bättre då de ligga torra i dockan, hwarföre ej någon till conservation påtänkes. Här behöfwes ej kåst-samma pumpwerk, ty ebb och flod gjöra näs-tan samma nytta. Ett krigsskepp benämndt Prince of Wales stod nu under nybyggnad. Förråder af alla materialer och mängden af arbetsfålk wisar det Regeringen har all kåst-nad ospard för att hålla Marinen uti yppersta ordning. Uti ankarsmedjan förfärdigas anka-re till 27 Sku wigt af Öregrunds stångjern, allt med handkraft. Stenkålsröken hindrade oss

att här stadna så länge som wi hade önskat. En mängd stora ankare lågo i god ordning på platsen. Här brukas att sedan ankarna äro färdiga öfwerstryka dem med en swart fernissa. Denna invention nyttjades wid Söderfors fordom men blef afklad utaf kjöparna. [...]

3 juli. Besök på Chefsskeppet Barfleur – ”wackrast i hela engelska flottan”

4–8 juli. Resa till Salisbury – Hundin – Storton – Froom – Bath

[...] Uti en liten bok som finnes bland bilagorna under N:o 18 är en utförlig beskrifning så wäl om själfwa staden med dess byggnader och ornamenten jämte kopparstycken däröfwer, som äfwenledes en historisk berättelse om den tillväxt och renommé Bath wunnit sedan början af detta århundrade, då stället besöktes af allenast några få sjuka. Uti samma lilla bok finnes äfwenledes portrait af den 1:sta ceremoniemästare, eller som det på swänska heter Romor-mästare, benämnd Nash, hwilken genom sin oförtrutnenhet och goda anstalter uppbyggt stället till den renommé det nu äger och äfwenledes först grundlagt de lagar som här ännu följas och som äro äfwen så oumgängeliga wid 100 000 människors sammanskåckande, hwilka ej hafwa annat föremål än roa sig, som de warit kinkuga att i anseende därtill sammansätta. Besynnerligt att engelska nationen som så ofta skryter med sin frihet, ändå till och med uti sina nöjen låter föreskrifwa sig lagar och ordningar, som intet en gång våra små herrar på Boursebalen skulle wilja efterfölja. [...]

Penninge-roulancen är otrolig. Utom den yppighet i kläder som här är rådande och som föder så många marchandes des modes och handlande af alla sorter, spelas här grufweligen höga spel. Ceremonie-mästaren allena räknar sin inkomst till öfwer 2000 £ sterl: Denna inkomst tyckes wara tillräckelig för ½ års tjenst, men som hans arbete består uti att skaffa nöjen, hålla ordning på nöjen, variera nöjen och wid allt detta öfwerflöd af nöjen, ändå gjöra alla nögd, lærer han förtjena sitt arfwode. [...]

Resa till Bristol – Hotwells – Gloucester

Den 10:de Julii Torsdag. Wi hade adress till

en Hr. Blyth, som i anseende till påstdagen ej hade tid att själf föra oss omkring utan comiterade han sin betjent därom, då wi uti regn och smuts begåfwoss dels till fots dels i wagn att i hast bese det som mäst förtjente wår uppmärksamhet och wandrade wi först till den fabrique där Theebräden, Tobaksdosor, Theeskrin och en oräknelig mängd af knappar med mera gjöres af papper, till och med 38 hwarf äfwanpå hwarandra med en sorte klister emellan, hwilket sedan prässas, och antager en starkare hårdhet än träd, blir fernissat och polerad, hwilket allt gör att man swärligen tror att en så hård sak kan göras af bara papper, målningen på dessa arbeten äro förträffeligen executerad. Wid denna fabrique arbetar mäst qwinnor och barn till ett antal af 300 personer. Då min man förra gången war här feck ingen se denna inrättning, som numera ej hålles hemlig. En annan fabrique där samma saker gjöres af järnblech war det andra stället wi besågo, meriterade just ej så mycken attention och som denna ej war den enda af sitt slag arbetade ej här mer än 10 personer. Fernissan på detta arbete som emotstår kokhet watn hålles för en hemlighet. Hos en sadelmakare fingo wi se en ganska artig inrättning till engelska piskskafths förfärdigande genom en därtill inrättad, ganska curieuse och konstig machine, hvars rörelse wärkstältes af en liten poike. När noggranhet ser på den konstiga och starka flätning af senor som äro de engelska piskskafthen, skulle det blifwa obegripligt att sådana kunna säljas till ett så lågt pris, om arbetet ej genom denna invention så ansenligt lättades. Afsättningen är så stark att wid denna piskfabrique arbetar 18:ton gesäller och 32 poikar. Hos en man benämnd Mosely sågo wi en fabrique där endast wärgfästen fabricerades af stählbrillanter till ett så godt pris att man måste förundra sig deröfwer när man besinnar att hwarje stählbrillante har 16:ton facetter som alla måste slipas och poleras. Men orsaken därtill är den att till warje differente sorte af arbete nyttjas differenta händer, hwilka genom dagelig och långwarig öfning winner uti sin sak den största färdighet.

Så wil wid denna inrättning som äfwen wid de flästa nyttjas en mängd små barn, hwilka aflönas med en, högst 1 ½ engelsk skilling i weckan, och hwarigenom man uti denna fålrika stad slipper att se tiggare och barn som på gatorna gå och göra ingenting. [...]

Wägen från Birmingham till Wolwerhampton war i anseende till det ständiga rågnen ganska elak, men därjemte rätt intressante i det man på knappa svenska mils wäg genomfuro 2:ne små städer och en stor mängd små bruk, sågo flere stenkålsgrufwor, och rundt omkring oss eldar från smidewärkstäder. Ett större bruk wi passerade kallat Wednesburg hade imiteradt något uppehåll om ej regnwädret warit så strängt. Detta bruk är grundat på inköp af alla sorter gammalt järnskräp som här nersmältes och omsmidet. Stenkålsgrufwan gifwer rörelse åt en ganska stor eld- och luftmachine, som dels pumpar wattnet ur grufwan dels utur en förbilöpande å, hwilket samlas i en murad reservoir hwarigenom werket drifwes. Det kåstade på mig att ej kunna få se detta så wida jag ännu ej sedt någon eld- och luftmachine och denna enl: min mans berättelse, som förra gången warit på stället, skall wara en af de större i England. Diametern af Cylindern är öfwer 3 alnar och hwart slag pistongen gör 9 foht. — Wi kommo till Wolwerhampton just wid en marknads slut, hwarigenom wi mötte en stor mängd fålk, de fläste till häst med sina qwinfålk en croupp. Själwfa staden är fuhl med järnfabrikues inrättningar och hela landet är uppfyldt af smidjor, stenkålsgrufwor och fålk. [...]

Den 12:te Julii Lördag. Manchester [...]
Sedan wi uti herr Normans magazin eller warehouse sedt en otrolig mängd af flera sorter wäfnader gingo wi ut att skaffa oss någon superficidé om dess tillwärkningssätt. Först sågo wi huru bomullssammet tillwärcas. Det differenta arbete som denna tillwärkning fordrar gör det obegripligt att denna wahran kan säljas till ett så ringa pris, ty sedan wäfwen är färdig fästes den uti en båga om ungefärl: 4 al:rs längd då ett qwinfålk med en liten uddwass knif fastsatt wid ett

långt trädskaft skär upp detsamma med sådan skyndsamhet och acuratesse att hon hwarken skär för djupt eller på sne. Att få bort det ludna drages tyget sakta öfwer en eldröd plåt och måste denna operation förnyas 22 till 30 gånge samt tyget twättas emellanåt. Ej nog med allt detta måste det ännu sluteligen gå emellan järnkardår som drifwes af wattn, och sedan af karlar bårstas, hwarefter ej mera återstår än färgningen. För det andra sågo wi bandfabriquen, där flere stycken wäfdes på en gång och endast en karl dermed sysslosatt, som ej hade annat att göra än slå bommen och ömsa bobinerna då de blefwo tomma. De gingo af och an af sig själf eller snarare sagt, genom någon mechanisk kånst som jag i hast ej kunde fatta. För det 3:dje. Igenom en machine som drefs med eld och luft, hwilken ej war tillåten för främlingar att se, spunnos bomull på bobiner, hwilka flyttades uti en stol så inrättad att ändarna gingo emellan 6 stycken walsar, 3 under och 3 öfwer, hwarje ända som därigenom drogs finare på mindre bobiner fastfästade på en slags bom, som en karl drog åt sig och sedan med en wef på en gång snodde till alla ändarne, endast denna karl och en liten gässe som fäste ihop ändarne när de gingo af, woro sysslosatte wid denna konstiga spånrock. Här war flera sådana råckar, på den största spunnos 120 ändar i sänder. För det 4:de. Det så kalade stick-tyget, wäfwes af en karl, och en pojke drar träkwärket. För det 5:te. Catunstryckeriet som sker med två formar. Gåssar stå ständigt och arbeta färgen uti hwilken formen doppas och med särdeles noggranhet sättes på tyget som är mycket jämt lagdt på ylle. Andra äro uti ett annat rum sysslosatte att uthugga formar.

Utom allt detta glömdé wi ej att så mycket den elaka wäderleken tillät se den werldskunniga Duke of bridgewater canal, som kåstet honom nära 300 000 £ sterl: och hwilken renderar honom knappa 3 ½ pl:r. Emedlertid är denna inrättning till största förmån för landet som för liten kånstnad transporterar den stora mängd fabriqueswahror som årligen och dagel: går från denna orten. Här wid Manches-

ter delar Canalen sig uti 2:ne delar och på hwardera ändan där han slutar sig äro uppbyggde magasiner med kranar uti, warunder fartygen ingå och kunna ligga där frie för rägn och med största comodite utlässa wahrorne. För resande är här inrättade skutor som drages af hästar och afgå på sina wissa timmar. [...]

13 juli. Den till stenkolsgruvan i Worceley planerade resan inställd p. g. a. dåligt väder [...]. Den 14:de Julii Måndag. Från Manchester togo wi i dag mårgonstunden wägen till Dissley 14:ton mil. Nära Manchester är wägen allt för elak, den lösa jordarten och de tunga foror har föranlåt it weerbörande att stenlägga honom, men det har skedt så illa att man här har den strängaste motion när man reser. På detta skedet kommo wi till den emellan fasliga backar liggande lilla staden Stokport, där wi uppehöll oss att se en silkesmöl, som geck med wattn, och som satt i rörelse 12000 bobiner i 4:ra rum. För 11 år sedan har min man på detta stället sedt en sådan machine som med 2:ne hjul och uti 6 @ 7 wåningar satte 170000 bobiner i rörelse, men den machinen war nerlagd sedan ägaren spelt banqueroutte. Landet omkring denna tracten är mindre wackert och uppfylld med stenkålsgrufwor som i anseende till deras wanliga wattnsjuka, gemenligen hafwa en eld och luftmachin bredewid sig. En utaf dessa stego wi utur wagnen för att bese, då jag feck någon idé om en eld- och luftmachins rörelse. Öppningen till grufwan war murad likasom en stor masungspipa. Från Dislay fortsatte wi resan 10 mil till Buxton. Wägen war grufweligen backig. Wi stadnade på ett ställe för att se på en kånstig kard- och spinnmachin Wahley mill kallad, som hålles mycket hemlig men som wi woro så lyckliga att få se genom speciel recomendation från herr Norman. Dess sammanstättning war ganska behändig och omöjelig att rätt beskrifwas af någon annan än en mechanicus, dock skall jag bjuda till att göra det så wäl som mitt begrep i en sådan hast det kunde fatta. Och det allt från sin början. 1:o. På en not eller

skirt inträdd wäf som är löst fastsatt wid en 4:kantig bordsföt lägges bomullen sådan han tages utur säcken, allenast litet sönderplåkad, mellan händern, och med kiäppar wäl piskas till all orenligheten fallit igenom wäfwen. 2:do. Föres denna bomull till kardmachinen som går med wattn och bestående af walsar fullsatte med kardpinnar. Bomullen lägges på en grof duk så construerad att denna duk sakta för honom till en wals från hwilken han drages igenom flere af ungefärligen ett quarters diametre, tills han sluteligen wäl kardad samlar sig på en slät wals af ungefärligen $\frac{1}{2}$ alns diametre, då denna är full tages bomulln därifrån och 3:tio bredes ut på en dylik duk och går igenom ett dylikt walswerk, men i stället för att den före nämde stora walsen war slät så war denna med fåror och emellan war fähra en tums bredd med kardpinnar, detta gjorde att de blefwo delade i smala kardor, som af machinens rörelse litet sammanwredos och gick helt redigt genom en tratt uti en hög och wid bläckdosa. 4:to. flyttas denna dosa till walsar som äro af en tums tioklek och ett quarter långa hwarigenom det åter går några gånger, den sidsta af dem så gjord att ändan wreds och såg ut som han warit ganska groft spunnen på en långräck. 5:to. Så wida färdig lägges han på stora bobiner af hwilka 48 sättes i hwarje stol, där war ända går igenom 6 st: walsar till andra bobiner och drages så fin att af en tum blir 9, och alldeles redo till wäfnad. De 2:ne första af desse walsar som ändan går igenom är af trä, af de andra 4:ra äro de 2 understa reflat stål och de öfwersta öfwerklädda med skin. Dessa stolar som säkerligen kostat mycket bryderi och omtanka skötes nu mäst af barn, en wid war stol. Som dessa stolar gingo med wattn hade barnen ej annat att göra än wrida fast ändan när någon gick af.

En annan machine war så inrättad att en stor människa igenom en wef spann på bobiner 24 ändar på en gång då 2:ne flickor woro sysslosatte att sätta ihop kardorna, denna spånad war så grof att bobinerna skulle sättas på förenämnde stolar för att drags ut till sin rätta finhet.

En bandstol gick med watn som tillwårka-
de på en gång 18:ton stycken band, då den
som skötte densamma ej hade annat att gjöra
än knyta ihop ändarne då de gingo af.

En annan bandstol war så inrättad att när
en menniska drog fram en på sitt eget wis
gjord bom, gick spolarne fram och tillbaka,
och war emellan war spole små bräden som
gjorde slaget. Alla dessa förenämde arbeten
sker mäst genom barns tillhjelp.

15–16 juli. Resa till Derby – Leicester –
Herborough – Northampton – London

Den som reser till England och ej ser mer än
London och dess närmaste environs, är ur-
säktad om han far därifrån med prevention

Skjutsen för 80 swänska mil	R:Dr	117.	2.4
Dricksp:r åt postillionerna	"	14.	29.–
d:o åt horslers el:r hållkarlar	"	2.	20.–
Tornpiks el: wägpenningar	"	9.	32.–
	Sp	R:dr	144.
			9.–
18 dagar på wårdshus	"		42.16.–
Dricksp:r på Dito	"		7.24.–
Dito på de ställen man besedt	"		16.32.–
Smärre omkostningar			6.28.–
Hela resan	R:Dr	217.	13.–

**Från den 17:de Julii till och med onsdagen
den 23 Julii** passerade ingenting som förtje-
nar omnämnas, utan woro wi ömsom hemma
på visiter.

24–30 juli. Åhörde valtal i Covent Garden.
Visiter av och hos vänner

Den 31 Julii Torsdag. Sutto wi fruntimmer
alena hemma om aftonen emedan herrarne
woro uti Nordiska sällskapet att där afhöra
en parentation, författad af swänska pastorn
Leufwenius öfwer den afledne secreteraren
Heidenstam som war så artigt skrifwen att
min man däraf tog copia.

Den 1:sta Aug: till och med Fredagen den
8:de Aug. Emploierades mäst att uträtta de
små upphandlingar som ännu kunde återstå
innan wår afresa, och att gjöra afskedsvisiter,
utom en dag då wi woro på ett ganska grant
calas hos Coletts compagnion Hr Gram.
Mången torde undra på wharföre wi så skyn-

både emot climat och fålkets lynnen ty det
förra är aldrig rent och helsosamt i London,
och inbyggarena som se många tusende re-
sande kunna ej emottaga dem med den fami-
liarite som wi äro wana wid i Stockholm,
men kommer man på landsbygden får man
andas den friskaste luft och se fålket bemöda
sig att gjöra wårkeliga höfligheter åt resande.
Att resa i England är wäl dyrt men ej så
grufweligen som det i allmänhet tros, endast
man ej tager mycket bagage. Wi woro 3 per-
soner utan egen wagn, och par curiosite insät-
ter jag här en liten räkning öfwer resekostna-
den reduceradt till swenska penningar, nem-
ligen:

circa	26	D:r	för	war	mil
"	3 1/2	"	för	Dito	
"	1/2	"	"	"	"
"	2 1/2	"	"	"	"
D:r	32 1/4		för	hwar	mil
} D:r 50 för war dag					

el:r Kopp.
M:t D:r 3910.28.–

dade med wår hemresa då årstiden ej war
mera framriden, men utom det att nu yppa-
des en säker och god lägenhet, med ett stort
och norskt skepp fördt af en beskedelig och
alltid lycklig Capitain Balle Thoreson, längra-
de wi att komma hem till wårt i krig inweck-
lade fädernesland, och det så mycket mera wi
frånwarande fingo så många rykten af flera
slag, och wi med skäl fruktad att ju mera wi
dröjde desto osäkrare blef wår hemresa.

Den 9:de Aug: Lördag. For M:elle Billon
förut ombord på skeppet att gå sjöwägen ner
till Gravesand dit wi i dag skolat begifwa oss
landswägen, om ej min Bror blifwit hindra-
der af den gamla Springers dödsfall. [...]

10–12 augusti. Hemresan påbörjas via
Dortford till Gravesand

Den 13 aug: Onsdag. Wi gingo sedermera
ombord på skeppet och klockan 1 förmid-
dagen lyftades ankare

Den 14:tonde Aug: Torsdag. Winden stillnade allt mer och mer till kl: 12 om middagen, men sjögången war någodt beswärlig. Wi mötte ett norskt skepp som gaf oss den mindre angenäma tidning att troupperna i Norge fådt ordres att hålla sig färdiga till september månad, att understödja ryssen. Strax eftermiddagen fingo wi wind som allt mer och mer tilltog och förbättrade sig så att wi

Den 15:de Aug: Fredag klåckan 6 om aftonen såg norska wallen, således endast någodt öfwer 48 timmar emellan det wi sågo engelska och norska landen, som kan kallas en snäll och lyckelig resa. Som wi hade winden mera från achtern war sjögången så beswärlig att bouteller och glas ramlade och wi hade möda ligga qwar i våra sängar.

Den 16:de Aug: Lördag. Om morgonen woro wi ganska nära det norska landet som är öfwermåttan wackert, med skog bewuxne högder och därimellan de täckaste dalar. Åtskilliga fiskare byar och herregårdar prydde ännu mera stränderna. Ordsaken hwarföre denna kusten är så wacker i jämförelse emot vår swänska kala skärgård från Uddevalla till Skåne, måste härröra däraf att landet wänder sig mera emot södern och har någon skygd för nordvästern.

[...] Det skulle tyckas underligt att då wi woro på 8:ta mils distance från Christiania wi ej fattade så wäl den desseinen att följa med skeppet ända dit, som också att bese det för swänskarne så namnkunniga Fredrickshall, då min man hade goda adresser till bägge ställena, men inquietiedon att komma hem som äfwen den omständigheten att wi i anseende till vårt bagage bestående af sängkläder med mera som wi hade fört med oss på utresan och som fordrade 4:ra hästar utom de 4:ra wi hade för wagnen, gjorde att wi i anseende till så wäl embaras som kåstnad beslöto att taga ginaste wägen hem till vårt land.

Den 17:de Aug: Söndag. Wi furo ganska bittida från skeppet då Capitain saluterade oss med dansk lösen eller 13:ton skått. I anseende till wagnens ihopasättjande och allt vårt bagages påbindande kommo wi ej att resa förrän klåckan 9 om morgonen och som de

bästa norska wägar kunna som knappast liknas wid de sämre swänska, hunno wi ej förrän kl: 8:ta om aftonen till Swinsund fastän wi ej kjört mera än 7 mil. Att resa uti Norge fordras äfwen som i Sverige att hafwa förbud, så mycket mera som ingen hållskjuts existerar. Man får goda hästar, men skjutsen är långt dyrare än i Sverige, och den elaka och mycket backiga wägen hindrar att man ej kan åka fort. Den ordningen, att om en resande som beställt hästar, låter wänta på sig 3 timmar, måste skjutsen utan allt krus betalas, fastän man ej nyttjar hästarne, efterlefwes rätt noga. På denna dagens resa hafwa wi passeradt ett wackert och wäl uppbrukat land, hwars fägring aftager ju närmare man kommer åt Swinsunds tracten. Fålket wi talte med woro gemenligen höfliga och på tillfrågan om de tänkte gjöra något fienteligt infall i Sverige swarade de, att de wisste af ingenting sådant, fastän wi efteråt nog fingo ärfara att fredsbrottet då redan war resolveradt och att skeppar tidningen wi fingo på sjön, om ordres för norska armeen att wara march färdige till september månad, ej war ogrundad. Bland flera interresanta ställen wi passerade märkes förnämligast Moss, ett stort manufacturwärk, hwilket på någon distance ser ut som en stad, och som säkerligen fastat vår uppmärksamhet om det ej warit söndag och följakteligen alla wärkstäderna tillslutne.

En färgstad wid Sandsund där wi sågo en oräknelig mängd bräder alla ämnade till England. Denna sak är en af Norjes förnämsta exporter och hafwa norrbagarne nu så gripit sig an med brädsågningen att de gälla så godt som ingenting i London.

En stor herregård kallad Hafslund, med en wacker cascade där bredewid. Wägen som öfwerallt war beswärlig genom de höga backarne slutade sig emot Swinesunds färga med en så faselig backe att hästarna hade möda hålla emot wagnen ehuru 2:ne hjul woro lästa. Lyckeligen komne till Swinsund woro wi lätt glada att komma till ett mediocert men i anseende till våra fatiguerade kroppar godt wärdshus. Swinsunds belägenhet är unique. En bred å eller ström tränger sig fram emellan

skyhöga berg, hwars slutning är så brant att det woro alldeles fåfängt att göra någon wäg på något annat ställe än där den är gjord.

Den 18:de Aug: Måndag. Tidigt om morgonen satt wi oss öfwer sundet och woro mer än glada att komma på swänsk bottn. Wi trodde nu att hafwa öfwerwunnit alla swårigheter, men wi kiände ej den wägen som oss förestod. Från Swinesund hade wi en backe uppföre, hwars make jag ej påminner mig hafwa sedt. Wägen war god fastän nästan öfwerallt smal och backig. Oaktadt wi woro bittida ute och ej sölade på wägen, hunno wi ej till kläckan 1 om natten längre än till Quistrums gästgifwaregård 8 1/2 mil från Swinsund belägen emellan starka högder nära strömmen af samma namn. Wi intogo ett ganska godt nattläger och fingo innan afresan

Den 19:de Aug: Tisdag bese den wackra belägenheten. Resan fortsattes 8:ta mil genom god men backig wäg ända till Kyrkobyn, en ganska dålig och usel gästgifwaregård, där wi för ragn och mörker måtte taga nattqwarter. Wi uppehöllt oss en liten stund uti Uddevalla som är en wacker stad med god belägenhet, fastän omgifwen af förskräckeliga backar. På södra sidan består den höga backen nästan bara af gamla snäckskal dem fålket koka lim utaf. Orsaken hwarföre det i dag äfwenledes gick långsamt med wår resa war den olägenheten som träffade oss i en backe att oaktadt 6 hästars forspann ändå fastna nedanför en bergshäll wharifran wi ej kommo utan flere mans tillhjelp.

Den 20:de Aug: Onsdag. Wid den analkande dagen fingo wi tillfälle att mera se på hwad för ett uselt ställe wi legat. Wi skyndade oss därifrån och furo igenom ett ganska magert land till Kongelfs stad som wi passerade, furo sedan öfwer 2:ne färgor och kommo kläckan 12 middagstiden helt oförwäntade till syster Tham på Gammelstaden, där wi blefwo hjerteligen omfamnade och där wi utan möda kunde se att wi woro wälkomna. Wår glädje att efter en lång fatiguante och ofta farlig resa wara lyckeligen återkomne, kan bäst imagineras af den som själfwer gjordt en lång bor-

towarelse från slägt och wänner. Eftermiddagen gick min man in till staden att få sina bref och att få weta wissheten af de många politiska och krigsnyheter, hwarmed öronen blifwit uppfyllde sedan wår återkomst på swänsk bottn. [...]

21 augusti—6 september. Woro wi dels hemma dels till måltid och på visiter hos våra wänner i Giötheborg. Tiden gick rätt fort och roligt oaktadt det som oftast war ganska fullt wäder.

Den 7:de Sept: Söndag. Gingo wi till Gammelsta bron att där se passera den delen af Gröna Dragonerna som skulle marchera till Warberg. Därifrån återkomne hade wi besök utaf åtskillige våra bekantskaper, som kommo för att önska oss lycklig resa.

Den 8:de Sept: Måndag. Packades våra coffertar, och emot aftonen gjordes en liten promenade till fots.

Den 9:de Sept: Tisdag. En ibland mina ängsligaste dagar i det jag nödgades skiljas ifrån Syster Tham och hennes beskedeliga döttrar. Denna skilsmässa skedde wid Gammelstaden kl: 12 om middagen. Wäderleken war wacker. Wägarna torra med ett oerhört damb. Wi hade största lust att taga södra wägen för att få se Alingsås och Jönkjöping, men de stora backarna och wår tunga och skrala wagn gjorde att wi togo den bättre wägen eller densamma som wi furo ner till Gjötheborg. Och som min mans föresats war att ej resa någon natt togo wi wårt 1:sta nattläger wid Soleborns gästgifwaregård.

Den 10:de Sept: Onsdag. Det starka wattenflödet som på nedresan twingade oss att taga en omwäg till Lidkiöping, hindrade oss ej nu att fara den rätta wägen, som är från Solborn till Essunga 1.3/4 mil, till Naum 1.1/8 mil, till Liung 1 1/2 mil, till Linhurfa 1.1/8, till Kälängen 1.3/8 mil, där wi togo wårt andra nattläger. Förenämde gästgifwaregårdar äro nästan alla rätt usla och wägen på alltför många ställen beswärlig för den myckna sandens skuld. Det enda märkwärdiga wi sedt war Ordahls herregård tillhörig Gref Creutz och som äger ett wackert stenhus.

Den 11:te Sept: Torsdag. Från Kälängen till Bodarne furo wi samma wäg som på nedresan. Visitation wid Hofwa för hwilken wi blifwit mycket skrämnda gick lindrigt förbi. På wägen mötte wi 350 man artillerie med en mängd swåra Canoner, som genom marche forcée måste ner till Giötheborg. Detta mötet hade warit hinderligt och beswärligt om ej officerarne warit höflige och beskedlige och gjordt rum på wägarne. Dessa krigiska anstalter tillika med de ordres att på alla gästgifwaregårdar uti Wästergötland skulle stå 4:ra Courier hästar uti beredskap, samt den fourage transport som gick till Wenersborg woro ej behageliga, då man föreställte sig den fara hwaruti det stackars Giötheborg skulle komma om Danskarne gjorde ett infall.

Den 12:te Sept: Fredag. I god tid furo wi mårgonstunden från Bodarne till Wretstorp 2 mil. Wi kunde ej resa detta skedet utan ihågkomst af den fara och ledsamhet för hwilken wi wuro exponerade på denna wägen förleden våras. Bror Jean Abram Grill som gjordt oss sällskap ända ifrån Giötheborg skilgdes nu wid oss för att taga en ginare fastän backigare och smalare wäg än den wi nödgades fara med vårt stora equipage. Wi hade 2 mil till Lerbäck gästgifwaregård, hwaraf en mil är så grufweligen sandig att man ej kan kiöra mera än i gående. Denna gästgifwaregård är ganska snygg. Kyrkan af samma namn som ligger strax bredewid är ånyo uppbygd och är rätt wacker. Brukspatron Olof Bureen har wist sig mycket frikostig wid detta arbetets fortskyndande. Efter en god middagsmåltid furo wi därifrån 1 mil till Dunsjö gästgifwaregård, och därifrån 2 mil till Godegård. 1 ½ mil från Godegård passerade wi min brors masung Dammen kallad, där oss war till mötes min swägerska Ulla Grill med flera af sina barn, samt cousin Abram Grill och dess Fru från Garphyttan. Detta mötet gjorde att wi ej hunno till Godegård förrän i blå mörkret.

Den 13:de 14:de och 15:de Sept. Måndag. Nyttjades till nöjen så innom som utomhus. De förra bestodo mästadelen uti dansa, i anledning af en dansmästares warelse wid Godegård för att lära barnen denna egenskapen.

Nöjena utomhus woro merendels att promenera uti den af min bror anlagde engelska trädgård som är ganska wacker och där den depence min bror nerlagt ej bör ångras i anseende till den af naturen därtill så tjenliga situation.

Den 16:de September Tisdag. Till följde af den invitation som Cammarherre Oden crantz, som för några dagar sedan åt middag på Godegård gjordt oss att som i dag äta middag på Medewie herregård, begaf större delen af sällskapet sig dit. Wi stadnade under wägen wid Medewie Brun för att se en af Oden crantz nyss uppbygd Bruns sal bredewid brunnen, som wäl är stor och kan wara nyttig wid infallande rägnwäder, men är i mitt tycke ingenting mindre än wacker. Lyckligt och wäl kommo wi hem från denna promenade utan att bli beswärade af regn och åska, som några qwällar å rad låtit se och höra sig.

Den 17:de Sept: Onsdag woro wi hemma. Men

den 18:de Sept: Torsdag företogo wi resan i sällskap med Cousin Abram Grill och dess Fru till Örebro, neml: från Godegård till Kellmo 1 ½ mil, till Emma 1.3/8 mil, till Swinewad 1.7/8 mil, till Skyllersta 1.3/8 mil och till Örebro 1.7/8 mil, allt ganska god och wacker wäg. Under resan passerades Capitain Lagerswärds bruk Christinefors benämndt, som har en ganska wacker situation bredewid Andsjön. Wi besågo Swinewads kyrka, nyligen uppbygd, är stor, simpel men ganska wacker. Orgelwäcket består af 15 el: 16:ton stämmor och har kåstat 9 000 D:r. Predikstolen är swart med förgyllning, och i stället för altartafla är ett förgyllt kors innom 2:ne swarta pelare.

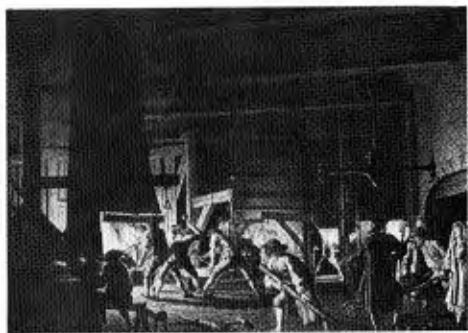
Den 19:de Sept: Fredag. I dag mårgonstunden skilgdes wi wid vårt resesällskap och fortsatte resan samma wäg som i våras till Kålbäcks gästgifwaregård, där wi togo nattläger. 3/4 mil öster om Fälsbro går wägen till Cederborgs bruk Rölfors där wi af ägarna blefwo rätt gladt och wänligt emottagne, tiden tillät intet oss att där blifwa längre än öfwer middagen. Och aflemnade wi nu unga

Hackson hos sin Bror och Syster. Röfors är litet men äger en artig belägenhet bredewid en liten förbilöpande ström, och wackra ängar som man ser en perspective och ett högt bärg på andra sidan strömmen gör situation angenäm. Byggnaderna äro ej af betydighet.

Den 20:de Sept: Lördag. Från Kålbäck reste wi den wanliga wägen till Upsala, som war en dryg dagsresa, men gick ändå bra fort oakadt wi uti Westerås blef litet uppehållne af det wi mötte Lifregementet som skulle marchera ner till Giötheborg och hwaribland Christian Tham äfwenledes war. Hos den hederliga Prästen Norborg på Ihrstad gjorde wi äfwen ett litet uppehåll och måste där frukostera.

Den 21 Sept: Söndag. Efter 5 månaders bortowaro hemkommo wi i dag eftermiddagen till Söderfors, och hade den glädjen att se allting stå wäl till och den förnöjelse att hafwa undansluppit alla ledsamheter och farligheter för hwilka man under en så lång och äfwentyrlig resa kunde wara exponerade.

Denna lilla anteckning öfwer förenämde resa har jag gjordt utan pretention att därigenom hwarken wilja roa eller instruera läsaren, utan för att själf i en framtid kunna påminna mig hwad jag sedt, och äfwen hafwa den satisfaction finna det tiden ej blifwit illa använd.

*Besök i stångjärnsmedja.
Målning av P. Hilleström*

Litteratur

- Louise Lyberg och Margareta Biörck: Österbybruk. Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet HT 1979.
- Bette R. Pehrson: Familjen Grills Söderfors, Uppsala Nation, VT 1969.
- G. Anrep: Svenska släktboken, Stockholm 1871–75.
- C. Forsstrand: Skeppsbroadeln, Stockholm 1916.
- T. Frängsmyr: Ostindiska kompaniet, Förlags AB Wiken, 1990.
- J. Glete: Ägande och industriell omvandling, Stockholm 1987.
- A. U. Grill: Tal om Naturaliesamlingen på Söderfors, Stockholm 1796.
- A. Hahr: Stora Kopparbergs Bergslags AB Porträtt- och tavelsamling, Uppsala 1921.
- K. G. Hildebrand: Svenskt järn, Jernkontorets Bergshistoriska skriftserie 20, 1987.
- Iggesunds bruks historia 1685–1985, Iggesund 1985.
- P. G. Lindroth: Museum naturalium Grillianum Söderforssiense institutum anno 1783, et in Catalogo redactum anno 1788, Stockholm 1788.
- J. C. Linnerhielm: Brev under senare resor i Sverige, Stockholm 1816.
- J. Lundström: Söderfors ankarbruks historia, Uppsala 1791.
- Y. Löwegren: Naturaliekabinett i Sverige under 1700-talet, Lund 1962.
- K. Samuelsson: De stora köpmanshusen i Stockholm 1730–1815, Stockholm 1935.
- G. Selling: Svenska herrgårdshem under 1700-talet, Stockholm 1937.
- Å. Setterwall: Erik Palmstedt 1741–1803, Stockholm 1945.
- A. G. Silfverstolpe: Åminnelsetal över Herr Adolph U. Grill, hållet inför Kongl. Vetenskaps Akademien, Stockholm 1799.
- S. Sjöberg: Söderfors. En historisk framställning, Stockholm 1956.
- G. Sundqvist: Per Gustaf Lindroths resejournal från 1797, Falköping 1976.
- K. O. Svanbom: Söderfors församling, Uppsala 1919.
- Svenskt Biografiskt Lexikon, bd 17, Stockholm 1967–1969.
- Söderfors 300 år, Stora Kopparbergs Bergslags AB, 1976.
- Muntliga uppgifter: Yngve Ramsten, Söderfors.

Familjen Wachtmeisters resa till Italien 1842 – 1843

Sammanställt av Ida Wachtmeisters sonson,
Haqvin Carlheim-Gyllensköld

Efter brev från Ida Wachtmeister till hennes moster Ida von Essen och mosterns brev till systerdottern samt teckningar av Fritz Dardel i Ida Wachtmeisters skissböcker.

Bilderna

Av Ida Wachtmeisters brev och av Augusta Dardels reseberättelse framgår att Fritz Dardel var med på resan, dels en vecka i Nizza och dels på hela resan från Civita Vecchia till Neapel och på återresan till Neuchâtel och antagligen ända till Basel. Från den tiden finns i Idas skissböcker några allvarliga teckningar och akvareller, signerade av honom. Sedan finns en hel del skämtsamma teckningar gjorda i hans typiska stil, varför det inte torde vara något tvivel om att även de är gjorda av honom.

I en bortglömd byrålåda fann jag för några år sedan en stor mängd brev från 1800-talet. Bland dem även en bunt av särskilt intresse. Den innehöll 20 stycken brev som min farmor, Ida Wachtmeister, skrev till sin moster, Ida von Essen, från en resa som företogs av nio medlemmar av släkten Wachtmeister av Johannishus åren 1842 till 1843 till Tyskland, Schweiz, Frankrike och Italien. Min farmor var då 16 och 17 år gammal. Dessa brev sände hon till sin moster, ty hennes egen mor hade dött när Ida var 11 år, och mostern var därför som en mor för henne. Även Ida von Essens brev till systerdottern på resa fanns med i byrålådan.

Resan gick först till Saint Blaise i Schweiz, sedan till Nizza, där man stannade över vin-

tern, vidare till Neapel och slutligen hem till Helsingborg med ett längre uppehåll i Baden.

När jag fann breven, visste jag visserligen att min farmor, Ida Wachtmeister, hade gjort en resa till Italien. Jag hade nämligen ärfvt hennes skissböcker från den resan, och i dem fanns många teckningar och akvareller av Fritz Dardel. Men vilka som deltog i resan visste jag inte, ty både i Idas brev och på Dardels teckningar fanns bara förnamnen. Jag hade till att börja med viss anledning anta att det var medlemmar av släkten von Essen som gjorde resan. Så småningom kom jag dock underfund med att det var Idas släkt, Wachtmeister, som det var fråga om. Vilka det var skall redogöras för senare.

Att mina antaganden var riktiga har jag kunnat få bekräftat av de anteckningar som gjordes av en syster till Fritz Dardel, Augusta Dardel, vilken också deltog i en del av resan: "Voyage en Italie avec la famille Wachtmeister". Fru Mary Tham har varit vänlig att ge mig fullständiga kopior av denna Augusta Dardels reseberättelse. Fru Thams morfars mor var Augusta Dardel. Augusta Dardels anteckningar består av två delar, den första är skriven på engelska, den andra delen på franska.

Resans första mål var Saint Blaise i Schweiz. Man reste dit för att hälsa på fa-

La leçon de dessin. Akvarell signerad Fritz Dardel. Nice Mars 1843. Ida Wachtmeister, några småpojkar och Fritz Dardel.

miljen Dardel, som de kände till förut, dels därigenom att en av deltagarna på resan, Agata Wachtmeisters svärfars andra fru, Hedvig Lewenhaupt efter mannens död gifte sig med Georges-Alexandre Dardel. Denne hade först bott i England men flyttade sedan till Sverige, där han fick svenskt adelskap 1810, men flyttade snart därefter med fru och barn till Schweiz och familjens stamort St Blaise. Detta är en liten stad vid Neuchâtel-sjöns nordöstra strand, 5 km från Neuchâtel. Vidare gick hans son, Fritz Dardel i svensk tjänst år 1833 och hade tjänstgjort vid Skånska Husarerna, där Carl Axel Wachtmeister var chef.

Fritz Dardel (eller von Dardel eller de Dardel, som familjemedlemmarna skriver sig) är ju väl känd för sina "Anteckningar" och för sina många skämtsamma teckningar från Carl XV:s hov och annat. I Idas skissböcker har Fritz Dardel gjort många skämtsamma teckningar och några fina och vackra akvareller. Det är egendomligt att i Dardels "Minnen" finns inget nämnt om denna resa, inte heller i "Dagboksanteckningar" eller i handskrifterna i Kungliga biblioteket.

Alla breven är från den tid det ännu inte fanns frimärken, men de bär många stämplor och påskrifter i rött eller svart från de olika poststationerna vid avsändningsorten och destinationsorten, ofta även från stationer på vägen.

Breven både från Ida och från hennes moder är skrivna på mycket tunt och fint papper, ungefär 40×25 cm eller något litet större. Detta papper veks sedan på ett konstfärdigt sätt till ungefär 10×8 cm storlek. På ena sidan av detta skrevs så adressen, och på motsatta sidan sattes avsändarens sigill, varmed brevet förseglades. Kuvert användes inte. Ett sådant brev vägde inte mer än 3 à 4 gram.

På grund av att pappret var så tunt och tätt skrivet på båda sidor är breven ibland svåra att läsa, trots att handstilen alltid är tydlig och mycket välvårdad. Detta därför att det som är skrivet på baksidan syns nästan lika

tydligt som det på framsidan. Hela pappret är alltid mycket väl använt, stilen är liten och det är tätt mellan raderna, och ingen yta är oanvänd. Ofta hade man så mycket att säga varandra att pappret ändock inte räckte till. Man gjorde då så att man skrev tvärs över det redan skrivna. Det kan då vara rätt knepigt att läsa, med tre texter ovanpå varandra, även om baksidans text syns något mindre klart än de övriga.

Deltagare i resan var följande:

1. CARL AXEL Wachtmeister (1795–1865), kammarherre, godsägare (Vanås, Bivaröd, Havaskog)
2. Dennes hustru BEATA SOFIA Wachtmeister (1807–1884), född Wrangel af Sauss. Deras barn:
3. CAROLINA LOVISA (1826–1910), senare gift med Louis Gerhard de Geer af Finspång.
4. SOFIA ELISABET (1829–1892), senare gift med Gustaf Magnus von Arbin. "Betty" i breven.
5. CLAES GABRIEL (1834–1918).
6. HANS (1836–1907) "lille Hans" i breven.
7. IDA Wachtmeister (1826–1910), dotter till Carl Johan Wachtmeister, syssling till Carl Axel och Hans, generaladjutant, godsägare (Marsvinsholm, Rögla). Senare gift med Henrik Adolf Oscar Carlheim-Gyllensköld.
8. AGATA Wachtmeister (1799–1890), född Wrede af Emilä, gift med Hans Wachtmeister, landshövding, godsägare, bror till Carl Axel och syssling till Carl Johan. Deras son:
9. HANS (1828–1905).

Agata och hennes son följde med endast från Lausanne och till och med vistelsen i Nizza. Dessutom följde med lille Hans lärare, herr Eriander, vilken dock dog i Nizza. Vidare tycks det framgå av breven att en "piga" och möjligen någon betjänt följde med från Sverige.

Breven har kanske sitt största intresse av de teckningar som under redan gjordes av Fritz Dardel. Han besökte familjen några dagar i Nizza och följde sedan med på resan från Civita Vecchia till Neapel och på hemresan till Neuchâtel och tydligen även till Basel. Han hade med sig sin vän Casimir Reuter-skiöld, som följde med ända till Milano.

Fritz' syster Augusta Dardel följde med från Neuchâtel till Neapel och tillbaka till Neuchâtel. Av familjen Wachtmeister var det således tre vuxna, varav Agata endast en mindre del av resan, och 6 barn: Carolina 16 år, Betty 13 år, Claes 8 år, Hans "lille Hans" 6 år, Ida 16 år samt under en del av resan Hans 14 år. Vid denna tid bodde de alla i Helsingborg.

Breven

Idas första brev till hennes moster är daterat Lybeck den 8 september 1842. Det är, till skillnad från följande brev, helt kort. Hon berättar att överresan hade varit stormig, att hon och Caroline hade på ångfartyget pratat engelska med en engelsk familj, att hon mådde alldeles förträffligt och att de nästa dag klockan 6 skulle resa med diligensen till Hamburg, där hon skulle köpa en ny hatt, ty hennes halmhatt var så trasig. Man bör här och i det följande erinra sig att Ida var då endast 16 år gammal, senare 17 år.

Det första brevet från mostern, Ida von Essen, är daterat Helsingborg den 15 september. Drygt första hälften av brevet är skriven på engelska. Jag vet inte varför, kanske för att ge den unga flickan en lektion i engelska språket. Hon tackar för brevet och hoppas att följande breven skall bli längre. Hon är särskilt angelägen att få veta hur den unga flickan har det, mer om hon är lycklig och om hur hon mår. (Det framgår av breven att mostern inte hade varit nöjd med flickans hälsa och var orolig däröver. Hon var också inte nöjd med att hon var så mager.)

Mostern berättar att hon varit och ätit

middag på Rögl¹ med Idas pappa och hans son Carl, att båda skulle resa till Stockholm med ångbåt från Ystad och att Carl senare skulle studera i Uppsala. Hon berättar vidare i det långa brevet att de små fåglarna mår bra, att hennes små barn Ida och Carl mår bra och att hennes man är i Pommern och att hon då känner sig ensam och får hålla sig till Neuman, när hon vill ha någon att prata med. Hon längtar efter Ida och önskar att hon kunde flyga och se hur hon har det. (I sina brev till mostern ber Ida oftast om en hälsning till "Neuman". Jag trodde först att det var någon älskad hund eller häst, men sedan fann jag att det måste ha varit en hushållsförestånderska, sällskapsdam eller liknande.)

Idas andra brev är daterat Cöln den 18 september 1842. I Cöln hade de varit på katolsk högmässa i domen och sett många andra intressanta saker. Från Lübeck hade de farit med diligensen till Hamburg, där det fanns mycket vackert att se, fastän eldsvådan hade förstört en stor del av staden. Från Hamburg for de till Harburg och därifrån med extrapost till Bremen och därifrån med tvådagars resa till Osnabrück. Hon skriver att överallt på vägen kunde man se kors med frälsarens bild, framför vilken innevånarna falla på knä och bedja. Dagen därpå lämnade de "denna stygga stad" och gjorde en kort dagsresa till Münster där de såg "Rådhuset och den sal där Westphaliska freden avslöts och rörde med mina läppar vid den pokal som fredsherrarna druckit ur."

Från Münster gjorde de en dagsresa till Wesel, varifrån de på Rhen for till Düsseldorf. Där var de på en marknad och faster köpte några handskar. På eftermiddagen gick de ombord på ett holländskt ångfartyg till Cöln.

I Hamburg hade hon köpt en ny hatt, det var svårt att finna någon men slutligen fann hon en ljusgrön sidenhatt, som var mycket

¹ I mosterns och Idas brev, liksom i äldre litteratur står "Rögla", men även formen "Rögle" förekommer vilket nu är det vanliga.

trevlig. (Det är inte den hatten man ser på Dardels teckningar och akvareller.) Hon skriver vidare att hon nu är mycket frisk och "Faster bad mig säga Moster att jag har blifvit betydligt fetare" och ber "Faster [...] så mycket helsa till Moster. Hon är så ofantligt god och beskedlig emot mig." (Med FASTER avser hon Beata, Agata kallas "Faster Agata".)

Idas nästa brev är daterat S:t Blaise den 28 september. Hon berättar att i går kom de till herr Dardels lantställe i S:t Blaise. Från Cöln hade de rest på Rhen och sett dess vackraste stränder. En natt låg de i Coblenz, den andra natten i Mainz. Där lämnade de Rhen och for på järnväg till Frankfurt. Hon var först rädd för järnvägsresan men tyckte sedan att det var mycket roligt, dessa fyra mil gick på en timme. Från Frankfurt med en "Kutscher" for de på en dag till Heidelberg, som är ofantligt vackert, och där de såg slottet och var uppe på ett berg. Därifrån fortsatte de till Carlsruhe och sedan till Strassburg, som ligger i Frankrike. Därifrån begåvo de sig i "Ångvagn" till Basel, varifrån det var en och en halv dagsresa till S:t Blaise. "Moster kan ej begripa hvilket vackert land man reser i här på denna väg; på båda sidor om vägen äro präktiga vingårdar med de skönaste och saftigaste druvor. Gräset här har en grönska, som är till och med vackrare än den på Baron Schwerins gazon."

"Herr och Fru Dardel äro mycket hyggliga och beskedliga menniskor ävensom deras dotter Augusta." Denna hade just kommit hem från en stor bal i Neuchâtel till ära för Konungen av Preussen, den hade kostat inte mindre än 25 000 Banko. Nästan överallt fanns det äreportar. S:t Blaise är ett litet mycket trevligt ställe, "här liksom öfverallt i Schweiz är tarfligt men snyggt. Man får vänja sig att nyttja omanglat linne." Vädret är varmt och skönt, hon har endast en gång behöft ha yllesjalen under kappan, men den har varit till nytta på alla värdshus, där hon svept den om sig mellan de fuktiga lakanen.

Hon, Caroline och Betty har läst franska för fröken Dardel. De har plockat vindruvor

och ätit färska mandlar. I morgon kommer en Mamsell hit för vilken de skall läsa Fransyska. Fru Dardel talar något svenska, Herr Dardel är mycket döv, vill tala engelska ty han är engelsman.

Nästa brev från mostern är daterat den 13 oktober. Hon berättar att Idas pappa nu är åter och hennes man har rest till Rögla för att hälsa på honom. Själv har hon gjort en resa ända till Ramlösa. "Faster hade ämnat resa till staden, men hade hindrats därifrån som vanligt af en halt vagnshäst." Apropå hästar vill hon tala om för Ida, som intresserar sig för allt i den vägen, att här har tillkommit tvenne stycken öläningar, och hon beskriver detta ingående. Idas pappa skall fara till Marsvinholm, ty nu äger han hela gården. Brevet är långt och innehåller för övrigt en del nyheter om folk i staden.

Nästa brev från Ida är daterat Nizza den 1 november 1842. Hon berättar att man helt plötsligt bestämt sig för att tillbringa vintern i Nizza. De har haft vackert väder och rest genom mycket vackra trakter. Augusta Dardel skall bo hos dem i vinter, vilket är roligt och nyttigt för hon hjälper dem så bra med att tala fransyska.

Från S:t Blaise hade de farit till Neuchâtel, som Ida fann stel och otrevlig. Där steg de ombord på en ångbåt till andra ändan av sjön och kom efter tre timmar till den lilla staden Iverdun. Därifrån landvägen till Lausanne och till det lilla landställe 1/4 mil därifrån, där faster Agata bodde på somrarna. Där tillbringade en dag och fortsatte sedan med henne och hennes son Hans sjövägen till Genève. Redan nästa morgon for de med diligensen till Lyon, vilket var en lång färd som varade hela dagen och natten därpå. "Det var en ofantligt vacker natt. Månen upplyste hela natten de höga klippor och berg som på ena sidan begränsade vägen, då den på samma gång speglade sig i floden Rhone på den andra sidan vägen."

Nästa morgon for de med ångbåt på floden till Valence, där de övernattade och nästa dag till Avignon. "Där var de på spektaklet vilket var mycket roligt." De for från Avignon den

Souvenir du salon de Nice, Mars 1843. Laverad pennteckning av F. von Dardel

24 november på kvällen och på morgonen nästa dag fick de se Marseille och för första gången det stora Medelhavet.

I Marseille stannade de två dagar för att ordna resan till Nizza. De fick då tid att se på staden, och "här lät Faster Daguerrotypisera sig. Här är Daguerrotypierna mycket bättre än de jag sett i Stockholm."

"På tre och en halv dag foro vi härifrån till Nizza med en Voiturier och hela vägen samma hästar, som gingo 8 timmar hvar dag. [---] Det är märkligt hvad dessa Voiturier, som de i Tyskland kallas Kutscher, kunna resa långt med samma hästar, från norra Tyskland fara de ibland ända till Rom, och från Marseille ända till Paris o. s. v."

Deras första nattkvarter var Toulon, det andra i en by och det tredje i Cannes. "Första anblicken utaf Nizza var förtjusande, det ligger vid hafstranden vid foten av höga berg beväxta med oliveskogar, hvarur framskymta

små vackra sommarboningar. Italien skiljer från Frankrike genom Pont de Var."

De gick ut och såg på staden och sökte efter en våning. "Nizza är så ofantligt vackert glad och trevligt, samt har ett sådant överflöd på alla slags lärare, så att det kan ej finnas något mer passande ställe för vår vinterséjour."

Hon frågar efter hur alla därhemma mår och "jag mår så bra, som man kan må och har blifvit mycket fetare". "Så har då hela vår långa resa ända från Sverige gått lyckligt och väl, och därför kan man ej nog tacka Gud, som beskyddat oss för alla faror." Hon berättar även att fastern skall göra nyårsvisit hos guvenören så att Caroline kan komma med på några baler. "Moster vil väl inte att jag skall följa med då."

Hon beställer sig en ny hatt, ty den från Hamburg hade blivit så ful. "Hatten blir vit. Först ville Faster Agata att jag skulle ha

blommor både utan och innan på den, men Faster Beata Sophi och jag ville det inte, i synnerhet som vi veta att Moster ej tycker om det, utan nu blir det bara en liten törnros utanpå, och det hoppas jag att Moster ej tycker illa vara." Det är väl den hatten som vi ser på Fritz Dardels alla teckningar och akvareller.

Man hade nu funnit ett flygelfortopiano och lämpliga lärare till flickorna: en spelmästare, en ritmästare kallad Fricero, en dansmästare, en språkmästare m. fl. Vidare hade de funnit en våning som Ida var mycket nöjd med. Hon har i brevet ritat en plan av den våningen.

Nästa brev från mostern, den 13 november, är delvis svårläst, ty bläcket har bleknat mycket. Hon gläder sig över att Ida mår bra och hoppas att det goda klimatet i Nizza skall göra henne gott. I övrigt innehåller det långa brevet redogörelser för hennes små barns framsteg och annat nytt hemifrån.

Ida skriver igen redan den 19 november och berättar att nu har hon fått sina lärare. Vidare att "Spelmästaren, Ritmästaren och Sångfrun taga 5 francs i timmen, Dansmästaren 1 franc och 5 Sous för personen i timmen, samt franska Språkmästaren 3 francs." Läraren i engelska är ännu ej funnen, men skall komma. "Jag är fullt upptagen hela dagarna, så att jag har endast de timmar lediga, då man skall gå ut och njuta af den helsosamma och friska luften." Ida är mycket nöjd med detta och hon beskriver entusiastiskt det vackra Nizza. "Jag vet att det roar min goda Moster att höra hur jag mår, jag tror äfven att jag aldrig mått bättre än jag nu mår. Jag har lagt ut så, att alla mina klänningar är för små." Hon skall därför köpa nya. I Idas brev finns ett tillägg underskrivet: "Med sann aktning Grefvinnans tillgivna och ödmjuka tjenarinna Beata Wrangel." Hon skriver att hon tycker mycket om Ida, att hennes hälsa är god och att hon är flitig och framgångsrik i sina studier, framför allt i sång, mindre i att tala franska.

Idas nästa brev är också daterat i Nizza, den 4 december. Det är litet kortare än de

andra. Hon har nu fått sin engelska lärare, och både Augusta, Carolina, Betty och hon själv läser för honom. "Hvad fransyskan angår så har Faster afgjort att den, som talar Svenska får pligta med en half Sous." I övrigt intresserar hon sig mycket för dem därhemma och skriver om sina julklappsbekymmer.

Mosterns brev den 8 december innehåller mycket om små ting som händer där hemma. Och så skriver hon att det kanske ej är lämpligt att Ida går på bal och kommer ut i stora världen, i synnerhet som hon ännu inte har gått och läst. Men i detta som i allt annat skall hon rätta sig efter Fasters önskningsar.

Idas brev daterat Nizza 20 december innehåller redogörelse för vad de sysslar med om dagarna. Hon förvånar sig över att hennes pappa orkar med att sköta både Röglä och Marsvinsholm.

Idas brev den 6 januari innehåller även ett brev till hennes pappa. Det är på franska "ty det är inget nyttigare att lära sig skriva på fransyska". Detta brev är det enda som jag har av hennes brev till pappan. Att just detta finns bevarat hos mig, beror väl på att hennes far aldrig fick det. Han dog på Säbyholm den 8 januari. Hon börjar brevet: "Quoique j'ai bien de difficultés d'écrire le français je veux pourtant vous montrer, mon cher Papa, que j'ai fait quelques progrès dans cette langue." Hon berättar om hur de firat julen, och senare: "je suis fort occupée avec tous mes Maîtres. Vous êtes bien bon, mon cher Papa, de vouloir me donner un maître Italien; mais je crois que ça m'est impossible d'apprendre cette langue car je suis tout occupée avec les autres maîtres." Hon vill senare inte dölja att hennes brev "a été un peu corrigées par Caroline".

Till mostern skriver Ida att hon åter haft ont i bröstet, men att hon nu var bra sedan hon tagit sina piller. I övrigt innehåller det långa brevet hur de haft det under julen och om alla julklapparna.

I mosterns brev den 15 januari skriver hon att Ida ju redan underrättats om pappans död. "Mätte du endast ihågkomma att det ej skedt utan Hans vilja som styr allt till det

bästa." Hon är i alla fall glad för att Idas pappa fick dö på Säbyholm, där han kunde få all vård, och inte på Rögla, där detta hade varit omöjligt. Så uppmanas Ida att ej alltför mycket visa sin sorg, detta för fasterns skull. "Men låt det vara dig till någon tröst att här finnes de som vilja vara i faders och moders ställe. Ja, Ida redan länge har jag ansett dig vara mitt eget barn, men nu tycker jag det bandet blifvit ännu starkare."

Åter ett brev från mostern den 3 februari. Hon berättar att hennes man blivit förmyndare för Ida och hennes bröder, och att de funnit en bra förvaltare för Marsvinsholm.

I nästa brev från Nizza den 5 februari skriver Ida om sin sorg, och berättar att hon arbetar hårt med sina studier för att dämpa sorgen. Hon har nu också fått en tysk språkmästare.

Ett brev från mostern den 23 februari. Ett långt brev där hon utförligt berättar om allt som hänt därhemma, om släkt och vänner. Ett liknande brev från mostern finns från den 17 mars.

Nästa brev från Ida är daterat Nice 19 Mars 1843. Det är skrivet på franska. Hon berättar att Augustas bror (således Fritz Dardel) kommit från Paris med sin vän Reuterskiöld. För att visa dem Nizzas vackra omgivning, har de alla dagar gjort långa promenader och då använt största delen av tiden att teckna, och herr Dardel har haft älskvardheten att korrigera hennes ritningar. Men en annan gång var deras egen ritmästare med. "Nous avons toujours un âne avec des provisions, pour faire un déjeuner champêtre sur l'herbe."

Om 8 dagar reser Dardel och Reuterskiöld till Rom och Neapel, de ämnar förena sig med oss i Florens. (Det blev i Civita Vecchia.)

Idas brev Nice 3 april 1843 är första delen skriven på franska. Hon är ledsen över att mostern inte fått hennes brev, men likadant säger fasterns föräldrar, deras brev har varit på väg över en månad. Det beror tydligen på att Stora och Lilla Bält är frusna. Hennes farbrors resplaner är ännu osäkra, men om

pengarna räcker ämnar de resa till Neapel och Rom. Lille Hans lärare, herr Eriander, har efter flera månaders sjukdom avlidit.

Hon är ute och ritar efter naturen, men det går inte så bra, nu när herr Dardel inte längre är där. Han och Baron Reuterskiöld reste för en vecka sedan till Rom, där de tänker vänta på familjen Wachtmeister för att sedan följa dem till Schweiz. Det är nu så varmt att många inte vill gå ut i solen, men Ida trivs med det.

I sitt brev den 6 april berättar mostern bland annat om alla hästarna på Rögla. Inuti detta brev ligger även ett litet brev från hennes lille son Hans, nu 7 år gammal, skrivet med en stor och otroligt fin handstil.

Nästa brev från Ida är det sista från Nizza, daterat 20 april 1843. Här är också första delen skriven på franska. Tant Augusta och hennes lille son har tagit diligensen till Toulon för att sedan fortsätta till Paris. Fastan är nu över och de har under påsken varit mycket i kyrkorna, och nu har också den italienska teatern börjat.

Nästa brev från Ida är från Genua, den 4 maj 1843. De har lämnat Nizza och är nu efter tre dagar i Genua. (Vistelsen i Nizza hade således varat i jämnt 6 månader.) Hon beskriver entusiastiskt det vackra landskap de farit igenom, med plataner och palmer vid havet. De besökte flera palats under vägen, det vackraste var Durazzo, och de hade sett tavlor av Rafael. Ida är glad över att de tänker fara till Neapel och stanna där 10 eller 12 dagar och därefter fara till Rom.

Mosterns nästa brev den 14 maj är ovanligt långt, nästan hela pappret är skrivet på både längden och på tvären, vilket knappast gör det lättare att läsa. Ida kan verkligen inte klaga på brist på utförliga uppgifter rörande vad som händer i familj och vänskapskrets där hemma.

Idas brev från Neapel den 17 maj är skrivet med ytterst liten stil och tätt mellan raderna. Nu har hon mycket att berätta för sin moster. Hon skriver att de tog båt från Genua på kvällen den 8 maj och kom nästa morgon till Livorno. Natten hade varit stormig och de

Manière de passer son temps entre Gènes et Naples. Mai 1843
 Teckning av F. von Dardel

hade varit sjösjuka. I Livorno ville kaptenen inte fortsätta den dagen eller dagen därpå på grund av stormen. De tog då den 10:e en vagn och for till Pisa, vilket endast var 2 timmars väg.

Morgonen därpå anlände de till Civita Vecchia där löjtnant Dardel och baron Reuterskiöld mötte dem. Dessa herrar hade för avsikt att följa med på resan till Neapel och åter till Schweiz. När de kom till Neapel var det man från sjön fick se gudomligt. Hon skriver entusiastiskt om landskapet.

I huset där de bor i Neapel har de en fin utsikt, och hon väntar med otålighet att få se Vesuvius spruta eld, men det är nu bara litet rök. "Ett sådant väsen här är hela dagarna igenom kan man ej göra sig begrepp om, oupphörligt vagnar som kör fram och tillbaka, kyrkklockor som skrika m. m. Lasaronerne, som ligga hela dagarna och göra ingenting, är roliga att se på, de har sin korg alltid med sig, hvori de lägga sig och sofva, om

morgon, middag och quällarne äta de sina makaroni, deras ända föda."

De gjorde en utflykt till Pompeji, som var utgrävd till en tredjedel. Ida beskriver utförligt vad de där såg. De var också i Herkulanum, då hade de ljus med sig, ty där nere var det alldeles mörkt. De var på museum och gjorde en utflykt till Capri, först med ångvagn till Castellamare, sedan med vagn till Sorrento där de stannade över natten och så med båt till Capri, Blå grottan och annat. Sedan for de hem på kvällen. De träffade två svenskar, häradshövding Wannquist och kunglig sekter Lallerstedt, och de såg mamsell Högqvist, och de fick senare träffa henne.

Idas nästa brev är daterat Rom den 31 maj 1843. På första sidan är här skriften så bleknad att den är svår att läsa. De hade med ångbåt rest från Neapel till Civita Vecchia, därefter landvägen till Rom.

De hade varit uppe på Vesuvius, vilket var dugtigt tröttsamt. Man stiger upp på två och

*Uppför Vesuvius, nedför Vesuvius, d. 20 maj 1843
Teckning av F. von Dardel*

en halv timme, först till häst, sedan dragen av sin "Picerone" (? svårläst) på så sätt att han hade ett rep om livet som man fick hålla i. De stannade där uppe två timmar och beundrade utsikten. Nerfärden var lättare och roligare. Mademoiselle Högquist hade varit med dem upp på Vesuvius. De hade i Neapel (som vanligt) varit på teater och konserter.

Rom, skriver hon, är till skillnad från Neapel, en mycket tyst stad, men man vänjer sig vid det. Där är mycket varmt, så man kan inte gå ut på dagen, då vilar vi oss och går ut klockan 7 på morgonen och på kvällen. De ser alla museer och sevärdheter, inklusive Torvaldsens atelier och drottning Christinas grav, och de gjorde många utflykter i omgivningarna. "Jag skall säga moster huru vi vanligtvis tillbringar vår dag. Kl. 6 om morgonen går man ut för att vara hemma tills det blir varmt. Kl. 2 går man på restaurationen och äter middag. Mellan 3 och 5 vilar man sig, och kl. 5 då det börjar bli litet svalt, gör man en promenad i vagn eller till fots."

De hade nu varit 8 dagar i Rom och stannar nog 8 dagar till. Det hus de har hyrt i Rom "är mycket tarfligt, men ofantligt hyggligt folk är här och en piga som alltid skrattar och av hvilken jag lärt mig flera italienska fraser".

Ida är som alltid angelägen att lugna mostern beträffande sin hälsa "Moster känner visst icke igen mig, då jag kommer hem, så fet och välmående har jag blifvit". (Hon levde tills hon blev 84 år.)

Mosterns brev den 2 juni är långt och med som vanligt utförliga redogörelser för allt som hänt hemma, som alltid trevligt och vänligt skrivet.

Idas nästa brev är från S:t Blaise den 6 juli 1863. Bläcket är även här så bleknat att skriften är svår att läsa. Hon tackar för 3 brev från mostern, hon hade inte fått dem förrän nu (de var adresserade till S:t Blaise, mostern kunde inte veta de andra adresserna under dessa resor). De hade rest genom "den vackraste trakten i Europa". De har haft samma

*I Neapel åto vi middag på Hôtel de Rome
Teckning av F. von Dardel*

*Avez vous des puces, Mademoiselle Ida?
inspiré à Rome 12 Juin 1843*

*Avez vous des puces, Mademoiselle Ida? Une soirée à Rome 2 juni 1843
Teckning av F. von Dardel*

*Une famille suédoise allant voir des églises. Rome 3 juin (25 degrés de chaleur).
Teckning av F. von Dardel*

hästar och kuskar hela vägen. Hon hade sett påven två gånger, "Han har en dugtigt stor näsa". Hon lämnade Rom med stor saknad, hon hade lärt sig att allt mer tycka om den staden.

På femte dagen av resan kom de till Florens efter att på vägen ha besökt Salerno (? svärläst) Faligna (?) Perugia och de märkliga vattenfallen vid Terni. I Florens stannade de bara två dagar, så hon hann inte se allt hon ville se. Som vanligt var de också på spektaklet. Från Florens började deras 5 1/2 dagars resa till Milano. Första natten låg de uppe på Appeninerna, där det var kallt. Nästa natt var de i Bologna. "Det är en liten rätt vacker stad, känd för sina skomakare, jag köpte för gott pris de vackraste skor jag haft någonsin."

Sedan passerade de Machina, Reggio, Parma och Piacenza. I Milano lämnade baron Reuterskiöld sällskapet för att fara till Eger (?) och bada. På en dag for de från Milano till Comosjön, och for där ut med båt för att se

den vackra sjön, och nästa dag besåg de Lago Maggiore.

Den 30 juni besteg de det stora berget Simplon. "Vi åto middag på spetsen av berget, der skall Moster tro var dugtigt kallt, så kallt att man fick göra upp en eldbrasa att värma sig vid."

Första natten i Schweiz låg de i Brigg, som ligger vid foten av berget, därifrån hade de bara 4 1/2 dagsresa till S:t Blaise. Hela resan till Genèvesjön går genom en dal som är gudomligt vacker. En natt passerade de Sion, mycket vackert belägen vid Rhone. Vid Genèvesjön stannade de i den vackra staden Vevey.

Den femte juli åt de middag och hörde det märkliga orgelverket och beundrade järnbrorna. Dagen därpå på morgonen kommo de fram till S:t Blaise. Antagligen om några dagar skulle de bada i Schissmack (?). "Nu skall Moster tro att jag börjar att längta litet hem. Ja, jag tycker ibland att den stunden då jag

Otäckta koffert som inte vill gå igen!
 Teckning av F. von Dardel

får se er alla åter skall bli den lyckligaste i mitt lif.”

Augustas andra bror, Alexander, är nu där. Hon berättar att fasterns äldste son, Claes, blev svårt sjuk i benet i Rom, höftsjuka, men nu sedan han har fått både blodiglar och spansk fluga, är han något bättre. På hela resan från Rom har han legat i en särskild vagn med sin mamma. Man har inte velat tala om detta för att inte oroa släktingarna hemma, men nu när han är bättre vill man göra det.

Ett brev från mostern är daterat Helsingborg den 18 juli, men detta måste vara fel, skall antagligen vara 18 juni. De skall snart resa till Stockholm och far då först till Marsvinsholm, därifrån till Ystad och vidare till Stockholm. Hon har tillbrakt några trevliga dagar på Kloster, där de bodde i herrskapets egen våning, hennes man var hela dagarna i

lägret. Hon var där med de båda barnen och såg på exercisen.

På resan till Stockholm har hon med sig alla 4 barnen och utav pigorna har hon med sig Sophia och Mina. Hon vill försöka att skaffa Ida ”en bättre uppsasserska” tills hon kommer hem. (Ida var då 17 år!) Hennes man har med sig hästar till Stockholm för att rida på Ladugårdsgärde, det blir Robina och Olga.

Mosterns nästa brev är daterat Stockholm den 16 juli. De har varit i Stockholm tre veckor. Hennes man har varit på militärovningarna på Ladugårdsgärde. Hon har den 4 juli varit och sett på den stora paraden på kronprinsens födelsedag ”och den gamle Konungen som red utåt hela linien under ett beständigt hurrande”. Hon och hennes man har varit några dagar på Wijk. Nästa vecka ämnar de resa till Eka på några dagar. Hen-

En blind Italienare, förtjust af Idas utseende ger
 henne en sérenad i månskenet.
 Bologna 22 Juni 1843

Den ena hällt Claes utseende den andra
 som en gosse i skenet.

En blind Italienare, förtjust af Idas utseende ger henne en sérenad i månskenet. Bologna 22 juni 1843.
 Teckning av F. von Dardel

nes son Carl har varit på fröken Ehrensvärds
 bröllop, och han har vistats på Röglå och på
 Marsvinsholm.

Åter ett brev från Ida där första hälften är
 skriven på franska. Det är daterat S:t Blaise le
 20 juillet 1843. Hon berättar att Claes nu mår
 bättre, och att läkarna har rekommenderat
 honom att ta bad i Baden. De ämnar resa dit
 omkring den 4 augusti och stanna där 3 veckor.
 När de reser dit ämnar de göra en liten
 tur i Schweiz. "Je m'occupe alors de lire le
 catechisme, de practiquer le piano et de
 chanter." Varje eftermiddag badar de med
 Augusta i sjön. Ibland fiskar de tillsammans
 med herr Dardel. Hon beundrar Claes, som
 fastän han inte kan gå utan måste bäras, varit
 så tålig hela denna tid. Hon tycker det skall
 bli tråkigt att skiljas från Augusta, som är så
 glad, språksam och god och hjälpsam.

Idas nästa brev är från Baden, daterat den
 (?) augusti. Efter 2 1/2 dags resa från S:t

Blaise kom de dagen före till Baden. Det var
 sorgligt att ta avsked av Augusta och hennes
 familj och av Betty som stannar kvar där. Det
 är mycket vackert i Baden, och de bo på ett
 stort hotell kallat Stadthaus. Här är många
 badgäster, även svenskar, som dricker och
 badar i det varma vattnet från källan. Dok-
 torn har tillåtit henne att bada i det vattnet
 högst två gånger i veckan, ty det starka vatt-
 net är bra för de sjuka men ej för de friska.

Ida berättar att hon gjort en utflykt på
 åsna, och hon beskriver utförligt hur de bor
 på det stora hotellet. Hon skriver också
 "samt vår piga ett rum för sig". (De hade
 således med sig åtminstone ett tjänstefolk
 från Sverige.) Doktorn säger att de måste
 stanna 4 veckor för att riktigt gå igenom ku-
 ren. De har hyrt ett fortopiano åt Ida att spela
 på.

Ett brev från mostern, Stockholm den 18
 augusti. Hon längtar nu till landet från Stock-

*Familjen på S:t Blaise Juli 1843
Teckning av F. von Dardel*

holm med de "styggas gatorna med sina ännu styggare rännstenar". Hon har i föregående brev ofta skrivit om Idas bror Carl, som tydligen vill hastigt komma fram på den diplomatiska banan, och talar nu om att hans livliga önskan att komma till Berlin blivit uppfylld, och att han nu utnämnts till attaché vid legationen i Berlin. (Han var då endast 20 år, men blev också senare både minister i London och utrikesminister.)

Även nästa brev från Ida är från Baden, daterat 5 september 1843. Hon vill tala om för mostern hur de ämnar resa hem. De skall resa i övermorgon och blir troligtvis en månad på väg. De avser att resa över Basel och därifrån till Mainz, vilket bör kunna gå på en dag genom att resa på ångvagn och ångbåt. Till Dresden på 4 dagar, stanna där några dagar, så på ångvagn till Berlin, där de stannar en vecka, och om allt går väl är de i

Malmö omkring 1 oktober. De går med ångfartyg till Köpenhamn.

Vistelsen i Baden har gjort ofantligt gott för Claes. Då de kom dit kunde han alls inte gå, efter 4 dagar kunde han gå med kryckor, nu har han lagt bort dem och går med käpp, ibland utan någonting. (Han blev tydligen senare helt återställd eftersom han blev officer.)

De har haft det mycket trevligt och roligt i Baden under de veckor de stannat där, med utflykter och baler. De har blivit bekanta och vänner med en hel del av de andra badgästerna, alla högadliga eller mycket rika. "Här har varit Grefve och Grefvinnan Sparre från Paris. Jag har aldrig sett någon så tjock människa som Grefvinnan, hon är till och med tjockare än Grefvinnan De Geer." Herrskapet Stiernskanz har kommit, de skall tillbringa vintern på Vanås. Alexander Dardel skall möta dem i Basel för att följa dem till

Svensk cottillon. Baden 23 aug. 1843
Teckning av F. von Dardel

Sverige och bli på Vanås i vinter för att lära sig svenska.

Idas sista brev, det tjugonde, är daterat Hamburg 1 oktober 1843. De hade kommit dit dagen före, och farbrodern är ute för att höra när båtarna går. Hon är mycket glad över att i Berlin ha träffat sin bror Carl. De har varit bjudna på middag hos svenska ministern.

Från Basel for de med ångvagn till Strassburg, och där gick de genast ombord på ett ångfartyg som förde dem till Mannheim, där de låg på natten och fortsatte dagen därpå på Rhen till Maynz. "Det är märkvärdigt hvad man kan komma fort med ångvagnarne. Ett bevis derpå är att sedan vi liggat i Maynz en natt foro vi med ångvagnen kl. 8 till Wiesbaden, der vi gingo och besågo stället i 2 1/2 timma, hvarefter vi återvände till Maynz, och efter att ha ätit middag gingo vi på jernväg igen på en timma till Frankfurt och

var der kl. 4 eftermiddagen." De var där i två nätter och for sedan till Leipzig, därifrån gjorde de en dags utflykt till Dresden, där de en afton såg Friskyttan, mycket väl spelad.

De återvände till Leipzig den 23:e och dagen därpå till Berlin. Den 28:e for de från Berlin till Magdeburg på 8 timmar och därifrån på ångbåt till Hamburg. "Här är förskräckligt smutsigt på gatorna, så att det är nästan omöjligt att gå ut."

Det går ingen ångbåt från Lybeck förrän på fredag, varför de stannar i Hamburg till torsdagen, och lördag middag hoppas de vara i Köpenhamn, och på måndag fara över till Malmö och genast därifrån till Lund, där de ligger över natten, och på tisdagen till Landskrona, där mostern kan möta dem. De har varit och sett på platsen där det hade brunnit och där de byggt många hus – 200 stycken – sedan de var där sist.

"Hvad jag är lycklig att få komma ut, och

*Paul et Gaspard à Baden aout 1843
Teckning av F. von Dardel*

med så goda människor, som har varit så ofanligt goda emot mig, jag känner sjelf att det gjorde mig mycken nytta, och det förnämsta, att det gifvit mig helsan, och vad jag skall bli lycklig att komma hem igen till Moster. Mosters alltid tillgivna.

Ida Wachtmeister''

*Bonjour ma chère Betty
Teckning av F. von Dardel*

Curt von Stedingk och officersmissnöjet i Savolax

Av *Lars Schulze*

De 200 förflutna åren sedan Väräläfreden aktualiserar hågkomsten av savolaxbrigadens chef 1789–90, översten och senare generalmajoren Curt Bogislaus von Stedingk (1746–1837). Som krigare med lagrar erövrade i blodiga slag i Amerikanska frihetskriget, som hovman och vän till Gustav III och som medlem av Marie Antoinettes närmaste umgängeskrets hade han redan före kriget skrivit in sig i den gustavianska epokens blad. Hans tid som brigadchef i Savolax förknippas bland annat med några av de segrar vilka trots allt spred ära över de svenska vapnen under kriget: den spektakulära avvärjningsstriden vid Porrasalmi, den stora segern vid Parkumäki, och det tappra försvaret vid Pirttimäki. Medan von Stedingk under kriget hyllades som hjälte i tidningar och krigsbulltiner som spreds runt riket, förbittrades hans tillvaro borta vid Saimen av en tilltagande opposition från såväl hans egna officerare som andra inflytelserika personer. Maktkampen ledde till ett ingripande från kungen där Stedingk petades åt sidan medan hans spefulle rival om kungens gunst, Georg Henrik Jägerhorn, upphöjdes till makt och berömmelse.

Curt von Stedingks rykte skadades aldrig i längden av motgångarna och det förtal som hans vedersakare spred under och efter kriget, attacker som inte ens väjde för att ifrågasätta hans personliga mod.

Händelserna ”bakom kulisserna” i Savolax 1789 har intresse på flera sätt. Förutom vad de kan tillföra av personhistorisk kunskap har de också något att berätta om kungens

Curt von Stedingk
Målning av N. Argounoff
Foto SPA

maktpolitiska smidighet, savolaxadelns sammanhållning, den desperata konkurrensen om officerstjänsterna och stämningarna under kriget. Händelserna ger också aspekter på Carl von Döbelns och Georg Henrik Jägerhorns kända skildringar av Savolaxbrigadens fälttåg.¹

¹ Georg Karl von Döbelns Berättelse om fälttåget i Savolaks 1789, utg. av Generalstabens krigshistoriska avdelning, Stockholm 1923; KrA, Krigshandlingar 1788–90, LIV: Georg Henrik Jägerhorn, Beskrifning öfver 1788, 1789 och 1790 årens kampanj i Savolax, författad nov-dec 1791.

Något om källorna

Värdefulla upplysningar finns i den samtida memoarlitteraturen, ur vilken två skildringar redan nämnts. I Savolaxbrigadens överbefälhavararkiv och andra samlingar i Stedingkska arkivet finns mycket som kastar ljus över personliga relationer, utnämningar, belöningar och annat som belyser ämnet. I Krigsarkivets krigssamlingar 1788–90, där bland annat en samling originalhandlingar av G. H. Jägerhorn ingår, finns också gett åtskilligt av intresse.

Ingenting belyser dock händelserna bättre än Stedingks egna privatbrev till Gustav III och Stedingks nära vänner. Curt von Stedingk var en flitig brevskrivare och hans ärelystnad hindrade honom inte från att – vad det tycks – utgjuta sina känslor fullkomligt öppet och uppriktigt till sina vänner. Den av Hans von Dardel utgivna biografien över Stedingk, som till största delen bygger på Stedingks brev till Carl Sparre, (i Börstorpssamlingen, RA) har stort värde. Vad gäller Stedingks brevväxling med kungen är den av Magnus Björnstjerna 1846 utgivna *Memoirs posthumes oavvändbar som källa*. Björnstjerna har tillåtit sig en mycket hårdhänt redigering och uteslutit mycket av det som är av intresse för det här behandlade ämnet. Man måste anlita originalbrev.

Bakgrund

Hur kom det sig att Stedingk hamnade som befälhavare just i det sjörika Savolax i Östra Finland, ett landskap som genomsågades av 1743 års hårda gräns mot Ryssland? En bakgrund kan vara befogad:

Curt von Stedingk hade två militära karriärer, en i Frankrike och en i Sverige. Medan Stedingk hade stigit i graderna vid Royal Suedois och regementet Alsace – vid de sistnämnda var han överste – släpade den svenska karriären efter. Han hade visserligen vistats även i Sverige i olika omgångar men hade då inte tjänstgjort särskilt aktivt. Vid livdragonerna nådde han bara korprals grad, men utsågs också till generaladjutant av fly-

geln och blev kammarherre hos drottningen.

Stedingk hade presenterats vid hovet redan i sin ungdom. Han hade emellertid lärt känna Gustav närmare då denne som kronprins besökte Frankrike 1771. Stedingk tjänstgjorde då vid Royal Suedois. Kungen omfattade honom med mycket vänskap och intresse. Stedingk å sin sida beundrade kungen och var också obesmittad av den motvilja mot kungen som växte fram inom den svenska adeln på 1780-talet.

1783 ordnade kungen, kanske på tillskyndan av Stedingks välgörare Carl Sparre, som då ännu var krigsminister, att Stedingk fick ett eget regemente. Kungen ordnade tillfället och såg till att Stedingk fick låna ur statskassan till ackordssumman – den överenskomna ersättning för tjänsten som den avgående innehavaren skulle få.

Regementet blev Karelska dragonregementet. Enligt rådande praxis blev Stedingk samtidigt också chef för Savolax fotjägarkår. Dragonerna var ett gammalt anrikt regemente som numera tillsammans med fotjägarna ingick i Savolaxbrigaden. von Stedingk såg sina dragoner en enda gång före ankomsten till Finland på våren 1788 i samband med krigsförberedelserna. Det var 1783, under finska arméns övningsläger vid Parola Malm utanför Tavastehus, då han som medlem av den kungliga sviten bevistade armémötet och inspekterade sin nya trupp.

Att Stedingk tilldelades just Karelska dragonerna får nog tillskrivas tillfälligheter – det gick att ordna en kavalleriöverstetjänst där just då. Kungen var också stolt över Savolaxbrigaden, där en hel del militärt nytänkande hade förverkligats och han ville efter Göran Magnus Sprengtportens avsked försäkra sig om pålitliga regementschefer borta vid rikets östra gräns.

Det kommande kriget fanns i varje fall inte med i baktankarna när kungen placerade Stedingk vid karelska dragonerna – Gustav III hade 1783 inga planer på krig med Ryssland. Däremot ville kungen förr eller senare få hem Stedingk från Frankrike. Inkomsterna från tjänsten skulle ge den i permanent penning-

nöd försatte Stedingk möjlighet att leva mer representativt i Versaille och i de franska garnisonsstäderna — men framför allt ville kungen bygga upp en plattform åt honom i hemlandet. De administrativa uppgifter som var förenade med tjänsten sköttes under Stedingks frånvaro av överstelöjtnanten. Att en regementschef inte själv var ”presentes” vid sitt regemente var inte ovanligt, lika lite som att en tjänsteinnehavare i den civila byråkantin måste sköta sin tjänst själv. (Stedingk blev 1789 också chef för garnisonsregementet i Göteborg, vid vilket han inte heller vistades personligen och där hans tjänsteutövning inskränkte sig till att per korrespondens godkänna personalförändringar.)

Stedingk tycks inte ha haft något större intresse för sitt regemente i Finland innan han 1787 återkom till Sverige. När de kungliga krigsplanerna mot slutet av 1787 började ta form och Stedingk invigdes i dem blev han dock riktigt ivrig att resa till Finland och ta befälet över sina trupper. Han anlände till Savolax flera månader före fredsbrötet i vilket just Savolaxbrigaden var tilldelad uppgiften att inleda fientligheterna till lands.

Curt von Stedingk ledde under sommaren 1788 belägringen av Nyslotts fästning fram till Anjalamyteriet, då luften gick ur krigsansträngningarna även i Savolax, och brigadchefen Bernt Johan Hastfehr och överste Magnus Brunov avslutade blockaden och genomdrev en reträtt som Stedingk förgäves röstade mot. Defaitismen bredde ut sig och Hastfehr trädde själv i hemlighet i fiendens tjänst.

Stedingk var pålitlig rojalist men hade inte personkännedom och auktoritet nog att gripa initiativet. I Johan Albert Ehrenströms rapport till kungen om stämningarna i Savolax under hösten 1788 heter det: ”översten för Carelska Dragonerna fastän mycket estimerad av sin troupe, likväl af de andre Corpses anses som främmande, och kan följaktligen icke åstadkomma allt vad hans nit för EKM höga tjänst ville göra.”² Därmed har en

väsentlig omständighet inför de kommande intrigspelet berörts.

I ett brev daterat den 12 november 1788 skriver Stedingk till Carl Sparre: ”... Jag har ej stöd av någon, motarbetas ständigt och är omgiven av människor som är egennyttiga och likgiltiga för allmänt väl... Jag tackar himlen för att den förlänat mig hälsa och krafter, utöver vad jag kunnat vänta, och jag tror, att om jag kunde förvärva någon heder, någon ära, skulle jag ganska lätt föredraga allt detta. Men allt vad jag kan göra kommer att bli begraven i Savolax eller att räknas mina förmän till godo.”³

Dock skedde en rojalistisk samling även bland många officerare i Savolax även om Hastfehr fortfarande var chef. När Stedingk i början av januari nåddes av kungens order att gripa Hastfehr och själv överta kommandot, var han inte fullt kunnig om de plikter som tjänsten innebar. En poäng är att Hastfehr själv fick instruera von Stedingk ”om allt det som har giemenskap med kungl. Majestäts höga tjenst, och des intresse...”⁴ Därför kvarhölls Hastfehr några dagar på rusthållet Kyyhkylä i stället för att omedelbart avföras till Stockholm.

Stedingk tyckte personligen bra om Hastfehr och anförde inför kungen förmildrande omständigheter till hans försvar. Stedingk kände dock vid denna tid inte till den fulla omfattningen av Hastfehrs verksamhet — kungen genomskådade från sin stockholmska horisont faktiskt bättre hans dubbelspel. Trots sin inställsamma hjälpsamhet lämnade Hastfehr ifrån sig förvaltningen i ett tillstånd av kaos med viktiga kartor på avvägar, saknade förteckningar och förstörda orderjournaler. Till detta kom bristen på pengar, förnödenheter och materiel, något som dock inte bara Hastfehr kunde lastas för.

³ Hans von Dardel, Fältmarskalk von Stedingks tidigare levnadsöden skildrade efter brev till överståthållare Carl Sparre, Örebro 1922, s. 130–131, översättning.

⁴ KrA, krigshandlingar 1788–90, vol XXI, s. 51, brev från Hastfehr till Meijerfelt 12.1.1789.

² Tryckt i J. A. Ehrenström, Historiska anteckningar, Stockholm 1882, s. 509.

Stedingks första åtgärder vittnade om handlingskraft. Han lät bland annat stänga gränsen. Det hade inte gjorts tidigare vilket kan synas märkligt, men de fria gränsförhållandena hörde ihop med den s. k. åbotarätten och de besynnerliga ecklesiastiska förhållandena där de svenska församlingarna och församlingsarbetet sträckte sig över ryska gränsen, detta förstås med ryskt godkännande. Gränstrafiken inbjöd dock till ryskt spioneri.

Krigsaktiviteterna låg nere i början av 1789, inte enbart beroende på årstiden, utan också på vapenstillståndet som fortfarande i stort sett respekterades av båda sidor. Ryssland hoppades fortfarande på politisk utdelning av den utlysta svenska riksdagen. Stedingk fick därför tid att reda upp den administrativa situationen och bättre lära känna förhållandena rent allmänt.

von Stedingks ordningsinne kom här till sin rätt även om han inte kunde göra mycket åt att krigskassan sinade för att i april tömmas helt, en situation som Savolaxbrigaden delade med "stora armén". Stedingk fick trots sin flit ändå rent psykologiskt en dålig start. Redan i början råkade han stöta sig med officerarna i Savolax infanteri, det regemente som utgjorde själva ryggraden i brigaden.

Han skriver till Carl Sparre den 28 januari: "Jag har delat ut de fyra stjärnor, som kungen skickat mig, till officerare vid min kår, desamma, som jag omnämnt för konungen. De äro verkligen förtjänta att bli dekorerade, men Savolax regemente har ingenting fått, och där svära de alla tyst över mig. Det är en ledsam rättighet, den att få utdela nådeveder-mälen. För att göra en lycklig, gör man hund-ra missbelättna."⁵

⁵ Dardel, s. 141. Se även Gustavianska samlingen, UUB, F 519, brev från Stedingk till Gustav III den 25.1.89. De fyra som fick riddarstjärnan vid detta tillfälle var J. A. Sandels, C. J. Adlercreutz, C. G. Wunsch och G. W. Brusin. I Kunglig Majestäts Ordens arkiv är de dock inte införda vid detta datum.

Språkproblem

Stedingks okunnighet i finska var förstås ett handikapp. Han kunde inte gå fram till en soldat och med barsk harang anmärka på en dåligt putsad knapp eller berömma en flinkt utförd befallning. Alla kontakter med männen i ledet fick ske genom tolkar. Även om svenskan var kommandospråk i finska armén utgjorde kommunikationen på svenska en mycket liten del av den totala kommunikationen mellan befäl och manskap, t. o. m. i strid. De infödda officerarna framhöll – utifrån sina ekonomiska intressen – tvåspråkighet och lokalkännedom som nödvändiga kvalifikationer för befattningarna.⁶

Stedingk insåg också värdet av kunskaper i finska bland officerarna. Han skrev den 27 juli 1789 till landshövding Simon Vilhelm Carpelan i Kuopio: "De svänkska officerare som har blifvit hitskickade äro mera till last än till nytta emedan de ej kan språket. Tit borde anmäla denna angelägna sak hos Kongl. Maj:t för att få en ändring häruti."⁷ Hur stod det då till med Stedingks svenska? Svenska språket hade Curt von Stedingk lärt sig redan i ungdomen och det förefaller som om han underhållit det bra. Det finns i de olika samlingarna rapporter och brev av hans egen hand på korrekt svenska. I privata sammanhang använde han annars vanligtvis franskan, som jämsides med hans tyska modersmål också talades av hans familj på de pommerska lantgods där han växte upp. Tyskan hade Stedingk för övrigt fått användning för under sin tjänstgöring vid de olika regementena i norra Frankrike, vilka var tysktalande.

En annan fråga är om Stedingk behärskade kavalleri- och jägarregementena tillräckligt för att själv kunna kommendera sina män. Som vi senare ska se var en av beskyllningarna mot Stedingk att han kommenderade på tyska.

⁶ Se bl. a. G. H. Jägerhorn, Underdånig promemoria angående Karelska lätta jägarkåren, Stockholm 13 juni 1791.

⁷ RA, Stedingkska arkivet, vol 161, E 6676.

Savolaxadeln

Det motstånd från de infödda officerarna som Stedingk fick utstå berodde mycket på deras avoghet mot främlingar, som bottnade i ekonomiska intressen. Stedingks egen tjänst var ju bara en av många men han hade av kungen fått vidsträckt utnämningsrätt och antog för tjänstgöring många utifrån kommande officerare, bland annat som adjutanter, vilket kan ha väckt ont blod. Att ta med sig "egna" officerare till ett nytt regemente var för övrigt sed bland i Frankrike utbildade överstar.

En savolax fotjägare med sin studsare

Den savolaxiska lantadeln, som beklädde de flesta officerstjänsterna, höll under de här årtiondena allt mer på att genom giftermål smälta ihop till en enda stor släkt, vilket ytterligare förstärkte den lokala samhörighetskänslan.⁸ Samma tendens, en minskande rörlighet mellan regementena, märks i hela riket under den gustavianska tiden.

De infödda officerarna slöt sig samman mot inkräktare.⁹ Den främlingsfientliga inställningen hade inte i och för sig med den av Görän Magnus Sprengtporten inspirerade separatismen — som ju också hade florerat — att göra. Den var framför allt den lokala adelns hävdande av sina karriärmöjligheter och inkomster. Liksom på andra håll i riket var större delen av adeln i Savolax beroende av sina tjänster som också innebar förmånen av ett statligt boställe med tillhörande jordbruk. Attityderna till utifrån kommande krigsfolk var dock olika i olika regementen. Karelska dragonerna hade ett stort inslag nylänningar och andra icke-savolaxare. Där kom även utlänningar in under kriget och fortsatte göra karriär även senare.

Även om kampen om tjänsterna fördes med hårda medel var främlingsfientligheten inte alldeles entydig. Man ska komma ihåg att den europeiska adelns hela kultur var internationalistisk. Savolaxadeln smickrade sig med sin gästfrihet och älskade utländska kontakter. En stor del av personalen och officerarna vid Haapaniemi krigsskola var svensk eller utländsk men tycks ha varit accepterade.¹⁰ Många icke-savolaxare kallades till rekognosceringen och undervisningen i Brahelinna redan av Sprengtporten som själv inte var savolaxare, men ändå otroligt beundrad.

⁸ N. Karl Grotenfelt, En invecklad släkthärva i Savolaks. Genos 1953, s. 23–28.

⁹ Jfr Kaarlo Wirilander, Officerskåren i Finland under 1700-talet, Stockholm 1964, s. 100–102; Eva Christina Mäkeläinen, Sed och sällskapsliv i Åbo, på Sveaborg och i Savolax herrgårdsregion under 1700-talets senare hälft, Bibl. Uppsala 1982–661, s. 18.

¹⁰ E. S. Tigerstedt, Haapaniemi krigsskola, dess lärare och elever, Helsingfors 1910.

Kungen själv beordrade flera gånger Stedingk att placera utländska officerare i Savolaxbrigaden. Andra utlänningar placerades i brigaden efter rekommendationer från andra inflytelserika personer. Gustav Mauritz Armfelt skickade en hel skock folk, både svenska och utländska, adliga och ofrälse. Bland dem fanns skotten James Thain (som Stedingk värderade högt) och den i holländsk tjänst skolade preussaren Jacob Casper Fuchs som stannade kvar efter kriget och slutligen blev stabskapten vid dragonerna.

Andra antogs till tjänst på Stedingks egna initiativ. Med sin vidsträckt utnämningssmakt tillsatte han även officerare i Björneborgs, Österbottens och Tavastehus regementen – som tillfälligt förstärkte Savolaxbrigaden. Stedingk utnämnde t. o. m. ny kommandant i Tavastehus fästning.

Det fanns praktiska skäl från kungens sida för att ge Stedingk dessa befogenheter. Många officerare var häktade för delaktighet i Anjalamyteriet – inte minst inom Björneborgs regemente. När nya skulle utses kunde man inte bara följa meritlistorna. Här gällde att göra en pålitlighetsbedömning och det kunde Stedingk och hans medarbetare i brigadstaben göra bäst.

Mot bakgrund av den insikt som von Stedingk visade om värdet av att behärska finska är det kanske förvånande att han omgav sig med så många icke-finländare. Redan den 12 januari skrev von Stedingk till Carl von Döbeln, som varit kapten vid de Marckska regementet i Frankrike. Denne vistades då i Sverige. Döbeln hade självmant kommit hem från Frankrike vid krigsutbrottet men inte lyckats bli placerad. Stedingk erbjöd honom tjänst. Den 1 maj hade Döbeln anlant till S:t Michel och blev placerad som kapten och överadjutant hos Stedingk.

von Stedingk hade antagligen inte lärt känna von Döbeln annat än flyktigt under den tid båda tjänstgjorde i Frankrike. Döbeln var med sitt huvud, mod och sina militära kunskaper och inte minst sin passion för yrket ett utomordentligt val från strikt militär synpunkt men det fanns alltså attityder att ta

hänsyn till. Man kan undra om inte brigadchefens val av Döbeln var en av de utnämningar som tedde sig utmanande för de infödda befäl som han ändå måste samarbeta med. Det förefaller som om adjutanterna var Stedingk tillgivna – att Döbeln var det vet vi ju genom hans bok – och stödde honom. De var förstås särskilt beroende av Stedingk personligen.

Stedingk försökte i mars 1789 komma tillrätta med det problem som de många minderåriga officerarna utgjorde. Lösningen blev att låta dem stå kvar på tur i regementena "som surnumerairer" men deras löner skulle gå till dem som gjorde deras tjänster.¹¹ En annan sak som ställde till trassel var fördubblingen av fotjägarkårens numerär. Enligt kunglig befallning skulle fyra nya kompanier sättas upp. Stedingk upprättade ett förslag till officersbemanning vid hela den utökade kåren, varigenom många skulle få sig en knuff uppåt. Både frivillig värkning och tvångsvärkning av soldater genomfördes. Den politiska situationen i riket – kungen sökte ju folkligt stöd – gjorde det dock svårt att haffa andra än luffare och zigenare för krigstjänst. (I den försäkran om svenska och finska allmogens rättigheter som gjordes under riksdagen fanns en uttrycklig garanti om att våldsam värkning inte skulle tillämpas för dem som ägde "laga försvar".) Värvarna lyckades inte få ihop hela det fastställda antalet och statsekreteraren vägrade (naturligtvis med kungens goda minne) att expediera förslaget.¹²

Jägerhorn's speciella roll i konflikten

Georg Henrik Jägerhorn, (1747–1826), var major vid Savolax infanteri, infödd savolaxare och ungefär jämnårig med von Stedingk. Han hade en bakgrund i rekognosceringskåren och kände landskapet väl och hade tjänst-

¹¹ Stedingkska arkivet, E 6676.

¹² RA, M 318, Nr 59; Gunnar Bohlin, *Militär statsmakt och individ*, Uppsala 1917, s. 162–163; Årstryck 1789, 2818 e.

gjort sedan Sprengtportens tid. I sin politiska inställning stod han egentligen – som krigsanhängare och rojalist – nära von Stedingk. Ändå drog de båda männen inte jämnt. Här kan förstås de allmänna attityderna mot främlingar ha spelat in. Men motsättningarna handlade uppenbarligen också om ”personkemi”. Jägerhorn förefaller att i sitt uppträdande ha utmärkt sig för en stötande beserwiseraktighet i kombination med en känsla att inte värderas efter förtjänst. Han hade också dragit på sig Sprengtportens ovilja, berättar han själv i sin levnadsbeskrivning.

Jägerhorn hade varit den häktade Hastfehrs överadjutant. Eventuellt hade von Stedingk tidigt 1789 gett ett löfte till Jägerhorn, att han skulle få vara adjutant även fortsättningsvis. I så fall bröt Stedingk löftet vilket skulle kunna förklara den bitterhet mot Stedingk som Jägerhorn senare gav uttryck för.

Jägerhorn hade i januari av von Stedingk avsänts som kurir till Stockholm för att till kungen rapportera om Hastfehrs och de andra misstänkta gripande. I ett brev som Jägerhorn hade med sig till kungen skriver von Stedingk: ”Den officer som får äran framlägna detta brev till Ers Maj:t är herr Jägerhorn, han som blivit ryktbar därför att han förde befälet vid Puumala vid krigets början. Han är en klipsk karl samt kunnig och mycket skicklig i sitt yrke. Jag gav honom till baron Hastfehr, som gjorde honom till stabschef, en plats vartill han är särdeles lämplig. Jag har ej tvekat att anförtro honom detta brev, ehuru han är bror till Hästesko, kusin till Jägerhorn och förste adjutant hos en arresterad general. Han är säkerligen tillgiven den goda saken och har för gott huvud att inte vara det. Om han skulle trötta Ers Maj:t genom sitt myckna prat, så kan ju Ers Maj:t genast skicka hem honom.”¹³ Citatet visar att von Stedingk vid denna tidpunkt hyste tillit till Jägerhorn men att han redan irriterat sig på hans sätt. Det är

inte omöjligt att kungen redan tidigare fäst sig vid G.H. Jägerhorns namn. Också i ett brev till Sparre den 28 januari uttalar Stedingk sig uppskattande om Jägerhorn: ”... Om kungen skulle vilja återgiva mig major Jägerhorn bleve jag alls ej ledsen. Han känner landet fullkomligen och jag tänker göra en generalkvartermästare av honom.”¹⁴

Jägerhorn kvarblev dock i Stockholm hela våren där han bevistade början av riksdagen. Han fick i uppdrag av G. M. Armfelt att göra en operationsplan för det kommande fälttåget, vilket han också gjorde. Den följdes dock inte. Under sin tid i Stockholm skickar han ett par brev till Stedingk med rapporter från riksdagen och förhören med Hastfehr.¹⁵ Några agg mot brigadchefen tycks han inte ha hyst då. Vi ska återkomma till Jägerhorn sedan han återvänt till Savolax i juni 1789.

Stedingks misstro mot hetsporrar

Det finns indikationer på att Stedingk diskriminerade officerare som varit i opposition mot kungen, något i och för sig närmast självklart i det rådande läget. Om denna diskriminering varit överdriven och sårande för lojala officerare – som kanske tillfälligt hade låtit sig ryckas med men nu ångrade sig – kan den dock ha varit en bidragande orsak till det missnöje som så småningom växte fram emot Stedingk.

Ett exempel på hur Stedingk gjorde politiska värderingar av sina underlydande är hans uttalade misstro mot kaptenen i arméns flotta Anders Henrik Ramsay som C. A. Ehrensvärd skickade som hjälp till Saimaflottiljen.¹⁶ Denna misstro mot misstänka officerare måste hållas isär från behandlingen av de för deltagande i Anjalamyteriet redan åtalade eller dömda officerarna. Dessa beviljades i många fall av kungen möjlighet att

¹⁴ Dardel, s. 140.

¹⁵ Stedingkska arkivet, E 6620.

¹⁶ Historiallinnen Arkisto XLV, s. 405, Harry Donner, Karl August Ehrensvärds brev till J. A. Meijerfelt under krigsåret 1789, Helsingfors 1939.

genom tapperhet i strid komma i bättre läge för att få nåd. Att dessa personer underställdes viss bevakning och utsattes för misstro är självklart.

Något om krigshändelserna

Striderna har beskrivits på många håll i litteraturen. Här ska endast nämnas några av de strider som hade betydelse för missnöjet, i avseende på Stedingks sätt att leda striderna samt belöningsförslagen.

I slutet av maj var Stedingk på det klara med att fienden laddade upp för en offensiv. Stedingk for runt längs det långsträckta gränsområdet och inspekterade posteringarna. Stedingks rapporter till kommenderande generalen Meijerfelt visar att han höll huvudet kallt och inte lät sig skrämmas av de ryska demonstrationerna. Han rapporterade till Meijerfelt att befälhavaren i Rantasalmi var "för mycket alarmerad utaf fiendens rörelser" och att han inte väntade sig något anfall från det hållet just då.¹⁷

Fördelningschefen, överstelöjtnant Adolf Aminoff, byttes ut mot överstelöjtnant Carl Gustaf Ehrnrooth och den förstnämnde kommenderades i stället till S:t Michel.¹⁸ Meningen var att Aminoff senare skulle beordras till Kyyro. Det kan tänkas att denna omplacering, som för Aminoff kan ha känts förödmande, spelar in i händelseutvecklingen.

Savolax av sjöar söndersprängda terräng gjorde att ett ryskt anfall måste komma längs någon av de vägar som gick in i Savolax mellan ryska och svenska Finland. I deras väg skulle de stå svenska posteringar vid de pass som av naturen var lämpade som speciellt förmånliga försvarspositioner. Posteringarna var dock numerärt svaga.

Men varifrån skulle man vänta sig det ryska huvudanfallet? Det kunde ske från Willmanstrandsvägen in mot Kyyro—Kristina—S:t Michel i södra delen av landskapet. Om

posteringen i Puumala sund erövrades hotades de viktiga orterna Jokkas och Rantasalmi. Ett anfall kunde också göras från Nyslott—Parkumäki mot Rantasalmi i den mellersta delen av Savolax. Skräckscenariot — och samtidigt mest troligt — var ett samordnat ryskt anfall längs flera av vägarna.

Stedingk mottog under en inspektion i Puumala den 9 juni en varning om ett förestående ryskt anfall i Kerimäki eller Rantasalmi. Han skyndade sig norrut till Rantasalmi. Under tiden han var där fick Adolf Aminoff, som under Stedingks frånvaro fått befälet i S:t Michel, larm om att den svenska posteringen vid Kyyro hade besegrats och skingrats. Ryssarna hotade S:t Michel på vägen från Kristina. Den ryska huvudstyrkan kom från söder!

I det snabbt sammankallade krigsråd som fick hållas i brigadchefens frånvaro, och i vilket också den från Sverige återkomne Jägerhorn deltog, beslutades att svenskarna skulle sätta sig till motvärn vid landsvägen vid Porrassalmi, en bit söder om S:t Michel, där de skingrade trupperna från Kyyro också spontant började samlas. Försvarna utgjorde vid stridens början ungefär 700 man, huvudsakligen björneborgare.

¹⁷ KrA, Krigshandlingar 1788—1790 XXV, s. 22, rapport från Stedingk till Meijerfelt 7.5.1789.

¹⁸ Döbeln, s. 30.

Stedingk hann fram till Porrassalmi före stridens början och inspekterade ställningarna men han var inte med om striden. Att Stedingk inte själv stod i elden klandras av Jägerhorn både i hans opublicerade dagbok och Beskrifning liksom i hans långt senare tillkomna Lefvernes Beskrifning (som i dessa avsnitt bygger på Beskrifningen men visar att Jägerhorn inte ändrade åsikt).¹⁹ Jägerhorn insinuerar feghet. Enligt Jägerhorn åkte Stedingk efter att ha uppehållit sig i Tuukkala/Vatila vidare flera mil på vägen åt Heinola. Därifrån var nämligen dels en artilleriförstärkning, dels en förstärkning från österbottnens regemente att vänta. Jägerhorn påstår vidare att Stedingk tvekade att sända fram artilleriförstärkning till stridsplatsen. Förstärkningen ankom dock slutligen till Porrassalmi.

Döbeln ger i sin berättelse en annan version. Brigadchefen var två gånger i Porrassalmi före striden. Han lät uppmuntra trupperna, inspekterade ställningarna och gav instruktioner. Vid stridens början begav han sig till Tukkulatrakten med 100 man infanteri och ett mindre antal dragoner, för att avvärja den påtagliga faran att fienden skulle kringgå passet. Sedan det efter flera timmar stod klart att ryssarna inte avsåg att kringgå Porrassalmi, återsändes styrkan till valplatsen men Stedingk själv återkom inte. Inte heller Döbeln påstår att Stedingk återvände men han klandrar honom inte.²⁰

Det hade naturligtvis ytterligare ökat Stedingks prestige om han helhjärtat hade trott på det mirakel som sedan verkligen inträffade, att den lilla styrkan finner skulle lyckas slå tillbaka flera tusen ryssar. Han hade dock att väga äran att ha lett striden från försvarslinjen mot risken att öka fiendens mycket troliga seger genom att tas tillfånga med flera andra av brigadens högsta officerare. Det hade bara ökat fiendens övertag och betytt

slutet för försvaret i Savolax. Stedingks åtgärder stod dessutom helt i överensstämmelse med vad den klassiska lineartaktiken fordrade av en befälhavare: sätta ut trupp vid försvarslinjens front och försöka hindra överflygning på flankerna.

Hans ärende på Heinolavägen kan ha varit att personligen möta de väntade förstärkningarna från Mäntyharju och Heinola. Som en kuriositet kan nämnas att varken Sprengtporten – som nu i egenskap av general deltog och sårades på rysk sida i anfallet – eller Stedingk tycks ha hyst någon högre tanke om Porrassalmi som försvarsposition.

Sprengtporten hade tio år tidigare, innan han begärde avsked, skrivit följande om Porrassalmi i sin Militarisk Beskrifning av Safvolax: ”Denna defiléé vore af mera betydelse om Sundet vore djupt men vid högsta vatten är det allenast 4 fot, Botten hård och kan på ömse sidor om bron passeras.”²¹

Militariska beskrivningen, som var ett bilag till Sprengtportens specialkartor, fanns förmodligen i flera avskrifter i Savolax. Hastfehr hade ett exemplar 1788. Stedingk kan alltså mycket väl ha läst denna Sprengtportens handbok i att försvara Savolax och tagit lärdom av sin motståndare. En icke signerad relation i Rilax-samlingen meddelar: ”... Härvid återkom brigadchefen, som var nögd med alla öfverstelieutenantens försvarsanstalter, undantagandes Bataille-fältet ...”²²

Tack vare att ryssarna hejdades vid Porrassalmi tvingades också de andra ryska armégrupperna, som hotade Puumala och Sulakava, att tillfälligt avbryta framryckningen. Den 19 gick ryssarna till nytt anfall i trakten av St Michel, den här gången över Tuukkala by. Stedingk lösgjorde sig från fienden efter flera timmars försvar och anträdde en ordnad reträtt till Jokkas, sedan vidare till Jorois. Det var en prestation som han själv var myc-

¹⁹ Jägerhorns journal KrA, Krigshandlingar 1788–90 LVII; Jägerhorns Lefvernes Beskrifning tryckt i Historiallinen Arkisto 8, Helsingfors 1884, s. 115–176.

²⁰ Döbeln, s. 35–48.

²¹ KrA Militärgeografi 1778/1.

²² Finska riksarkivet, Rilaxsamlingen, Nr 43, Handlingar hänförande sig till 1788–90 års krig, ”Underrättelse om Affairen vid Porrassalmi i Savolax ...”, RA, Odelbergska filmsamlingen, nr 10.

ket belåten med.²³ Genom återtåget räddades Savolaxbrigaden, visserligen till priset av sex socknars rysk ockupation och avbrott i kommunikationen med stora armén.

Jägerhorn beskriver hela reträtten som onödig – ryssarna hade kunnat slås tillbaka vid S:t Michel, menar han. Jägerhorn, som enligt vad han skriver, p.g.a. avund (från brigadchefen gällande Jägerhorn's överlägsna insikter?) inte har vare sig förtroende eller meningsfull syssla, fick ett kuriruppdrag till kungen i samband med reträtten och kvarstannade några veckor hos denne som själv ledde "stora armén" över Kymmene älv i en offensiv på rysk mark. Jägerhorn vann kungens bevägenhet och hans tjänster togs i anspråk.²⁴ Efter ett par veckor skickades han dock tillbaka till Jorois, där Savolaxbrigaden ännu förskansade sig. Sedan "stora armén" kommit i rörelse och gått över gränsen, började de ryska ockupationstrupperna i Savolax självmant dra sig tillbaka, rädde att bli fallna i ryggen av svenskarna.

Moralen tycks ha varit god i det svenska lägret i Jorois, dock var Stedingk oroad av bevis för framgångsrikt ryskt spioneri. Det var t.ex. uppenbart att den ryske generalen Rautenfelt, som hade besatt Jokkas, i förväg kände till det svenska anfallet den 6 juli. Han lät sina trupper retirera utan att ta strid. Spionskräcken gjorde att Stedingk den 16 juli utfärdade en generalorder med belöning av 500 riksdaler speciemynt till den som upptäckte "en sådan illasinnad".²⁵ I det här läget kände man i det svenska lägret inte till den pensionerade svenske majoren Georg Fredrik Tigerstedts landsförrådiska aktiviteter.²⁶

Jägerhorn, som i mitten av juli hade återkommit från stora armén, rekognoserade omgivningarna till fiendens läger, och framlade snart en plan för att anfälla general Schultz

högkvarter i Parkumäki. Enligt Jägerhorn antog Stedingk och hans stab anfallsplanen men Stedingk ska senare ha ändrat sig igen och velat skjuta upp anfallet. Till slut bestämde han dock att anfallet skulle göras. Jägerhorn uppger att Stedingk "misstänkte" honom, och menar troligen att Stedingk ansåg honom opålitlig p.g.a. hans släktförhållanden. Stedingk gjorde till Jägerhorn den sårande anmärkningen att om anfallet misslyckades, skulle denne få plikta med sitt huvud.²⁷ Döbeln nämner i sin berättelse överhuvudtaget inte att Jägerhorn var planens upphovsman.

Anfallsplanen på Parkumäki byggde på Jägerhorn's ingående kännedom om terrängen. Den förutsatte ett samordnat anfall av två arméavdelningar samt en avledningsmanöver av Saima-flottiljen, savolaxbrigadens lilla flotta av kanonslupar. En del av de finska trupperna skulle anfälla ryska posteringen vid Puikko bro, varifrån ryssarna nog var mer beredda på attack. Överraskningsmomentet bestod i att en avdelning av de finska trupperna förflyttade sig via en skogsstig mellan Rantasalmi och närheten av ryska lägret. Skogsvägen breddades med hjälp av bönder så att kanonerna kunde medföras. Stedingk anförde själv en kolonn bestående av Österbottens regemente. Vid ankomsten till gården Haukkula i närheten av ryska lägret tycks hans kolonn dock ha blivit överraskad av stark rysk artillerield. Soldaterna greps av panik och Stedingk syns ha tvekat att fullfölja anfallet. Överstelöjtnant Ehrnrooth hade med sin avdelning redan inlett attacken men kom nu ridande till Stedingk och manade honom att fortsätta framåt. Man lyckades också samla ihop österbottningarna och avancera. Savolaxbrigaden vann denna dag en stor seger och erövrade hela ryska fältkvarteret och tillfångatog flera höga officerare samt spionen Tigerstedt.

I en rapport till kungen skriven den 21 juli föreslår Stedingk befordringar och belöningar för officerarna.²⁸ Förslagen gäller insatser

²³ Värnbergs arkiv, Stedingk till J.G. Oxenstierna 13.7.1789, KB MfH 213.

²⁴ Ehrenström, s. 237.

²⁵ Stedingkska arkivet, E 6675.

²⁶ K. E. F. Ignatius, Georg Fredrik Tigerstedts landsförräderi, Historiallinen Arkisto 17, Helsingfors 1902, s. 195–235.

²⁷ Jägerhorn's Lefvernes Beskrifning, s. 145.

²⁸ Stedingkska arkivet, E 6668, konvolutet "Resolutioner ..."

både i samband med Porrassalmi, andra ryska anfallet vid Tuukkala och Parkumäkislaget. Där ger han omdömen om flera av sina officerare. Under rubriken Porrassalmi nämner han bland andra Adolf Aminoff och G. H. Jägerhorn. För den förstnämnde föreslår han överstes grad och tjänstefrihet. ”Han är en hyggelig karl men ogillar andan, missnöjd med kriget...” Kungen följde dock inte förslaget utan lät Aminoff fortsätta tjänstgöringen och befordrade honom till överste i armén. Aminoff fortsatte för övrigt sin karriär efter kriget, som överste för Savolax infanteri och senare generalmajor.

Jägerhorn omnämns kort men med uppskattning, dock endast i samband med Porrassalmi. Stedingk föreslår befordran av honom till överstelöjtnant i armén, vilket bifölls. Först i november skedde dock tjänstemässigt någon förändring för Jägerhorn som då på överste Brunows initiativ blev major på stat i Savolax infanteri.

Ehrnrooths missnöje

Överstelöjtnanten vid karelska dragonerna Carl Gustaf Ehrnrooth (1744–1819) hade gjort en tapper insats vid Parkumäki men inte föreslagits till befordran. Kanske kvittade Stedingk hans tapperhet vid Parkumäki mot ett tidigare lydnadsbrott, vars följder kunnat bli ödesdigra. Det gällde besättandet av Jokkas före Stedingks återtåg från S:t Michel. Döbeln, som annars aldrig kritiserar sin chef, anser att Stedingk begick ”ett oförsvarligt godhetsfel” genom att inte anmäla och rannsaka den händelsen.²⁹

Ehrnrooth sökte stöd hos sin sväger, den inflytelserike Adolf Fredrik Munck för att få ändring. Själv befordrades Stedingk efter Parkumäki till generalmajor. Segern gjordes till ett enormt propagandajippo med fanor och andra troféer som bars i triumftåg genom Stockholm till ett Te deum i Storkyrkan och tacksägelse i alla Sveriges kyrkor.

I augusti framskymtar de första tecknen på missnöje med Stedingks chefskap. Gustav III – alltid välunderrättad – skrev till finansministern Franc från Kymmenegård den 1 augusti: ”Nyheterna härifrån är fortfarande desamma: Stedingk spelar småpåve (fait le petit-mâitre) i Savolax och här är alla på defensiven; inga nyheter från stora flottan.”³⁰

Kungen skrev till Adolf Fredrik Munck den 18 augusti: ”...jag har hört at där (i Savolax) ej är just enigt Steeijdingen lærer för myckett hantera dem på tyska och det förstår de sig ej på för öfvrigitt har han fått en sådan farlig misstanka på alla människor efter vad han sett hända i förra året at han är att excusera om han är mycket förebehållsam jag vett at du tillskrivitt din svåger och jag ber dej continuera. du finner skielf at man ej kan rapellera en General som vunnit en seger eller därföre namn ett farväl min bästa Munck...”³¹ Munck var själv av savolaxisk adel och hans mor bodde fortfarande på Frugård i Jorois socken. Den sväger till Munck som kungen nämner var den nyss nämnde överstelöjtnanten vid karelska dragonerna, Carl Gustaf Ehrnrooth. Ehrnrooths skäl att känna sig förbigången gick tillbaka till tiden för Stedingks utnämning till dragonöverste.

I ett brev till G. M. Armfelt den 19 augusti nämner kungen återigen Stedingk: ”...Jag skriver till Stedingk för att inte någonting ska äventyras. Det ni uttrycker har jag haft en känsla av sedan reträtten från S:t Michel; men jag har inte låtsats om någonting. Under slaget vid Parkumäki var han mycket i elden, och därför gör man honom orätt; han kan ha begått fel, men vem har inte det? Ändå har han lyckats. Jag har märkt att han är mycket missnöjd med de finska soldaterna. Jag har inte kunnat låta bli att säga honom att detta förvånat mig eftersom de jag hade med mig

³⁰ Konung Gustaf III:s bref till rikskanslern greve Carl Axel Wachtmeister och statssekreteraren Ulric Gustaf Franc, utgifven af Gust. Andersson, Örebro 1860, s. 110.

³¹ Tryckt i Konung Gustaf III:s brevväxling med Adolf Fredrik Munck, utg. av Harry Donner, Helsingfors 1933, s. 70.

²⁹ Döbeln, s. 59–60.

var oändligt tappra. Han har behandlat dem som tyskar vilket inte fungerar hos oss. Om han å andra sidan inte har visat förtroende för de högsta officerarna, beror det säkert på den misstro som föregående års scener väckt hos honom. Jag har skrivit samma sak till Munck och bett honom lugna ner sin svåger.”³²

Carpelan

Med chefen för Karelska brigaden, tillika landshövdingen i Kuopio län, Simon Wilhelm Carpelan, (1731 – 1814) kom Stedingk att invecklas i en konflikt för sig. Den gällde Carpelans självständighet gentemot Stedingk samt resursfördelningen mellan Savolaxbrigaden och Karelska brigaden. Politiskt var Carpelan liksom Stedingk rojalist, enligt somliga uppgifter dock främst opportunist. Det var under hertig Karls tid som överbefälhavare i Finland, den 15 november 1788, som Carpelan utnämndes till befälhavare för trupperna i Karelen, vid sidan av sitt landshövdingämbete. Han hade en militär bakgrund.

Det uppkom tydliga samarbetsvårigheter mellan Stedingk och Carpelan från och med sommaren 1789. Carpelan är förknippad med insatser för storskiftet och annat civilt reformarbete men krigets krav på snabba och konsekventa beslut verkar han inte ha klarat av. Döbeln beskriver i sin berättelse Carpelan som en man av bästa vilja men lidande av obeslutsamhet.

Carpelan drog sig inte för att genom vädjanden till högre ort lösa sina mellanhanden med Stedingk. I ett brev till kungen den 14 augusti berättar han att Stedingk lagt beslag på de trupper av Tavastehus regemente som tidigare funnits i Karelen och att Stedingk inte utan ”nådiga ordres” från kungen torde återlämna trupperna.³³ Den 5 oktober besvärar sig Carpelan i ett brev till kungen

om en befordran som Stedingk gjort i Kasalax kompani. I en rapport till kommanderande befälhavaren Meijerfelt klagar han samma månad över att Stedingk inte återsänt ett antal Karelska jägare till honom efter att de tjänstgjort i Savolax. Anmodad av Meijerfelt att förklara sig skriver Stedingk att jägarerna skickats iväg till Österbotten tillsammans med några trosshästar. ”Detta har jag berättat landshövding Carpelan uti 3 eller 4 särskilda bref”, anmärker Stedingk ampert, ”icke dess mindre har han besvärat herr Grefven, Generalen och Commendeuren med klagomål i detta ämne, hwaröfver jag icke är förundrad”.³⁴

I ett brev till kungen den 9 november beskyllder Stedingk Carpelan för avund på yrkeskickligheten, och barnslig envishet, vilket ställt till bekymmer.³⁵ En låg uppfattning av Carpelans duglighet tycks också Jägerhorn ha haft. I ett brev till kungen, daterat den 12 september 1790, skriver han: ”...Det säges landshövdingen Carpelan hafver för Eders Majestets tjenst ett tillräckeligt, om icke öfverdrivet nit, men at det ock säges, han ej har den stadighet eller stadga, den Prevoyanie uti sine Planerade giöromål, som större angelägenheter forrdrade, hvaraf, flera svåra sviter och oordningar säges med innevånarene händt, som gifvit dem anledning at vara mindre nöjde. Jag skall likväl med all försiktighet och lämpa biuda till at upleta sanningen heraf.”³⁶

Mauritz Klingspor

En annan man som kom att åsamka Curt von Stedingk bekymmer var generalintendenten och generaladjutanten Mauritz Klingspor (1744 – 1814). Han var mestadels stationerad vid krigskommissariatet i Helsingfors men fick ändå stor makt över Savolaxbrigaden. Han var redan under detta krig hänad som kruzträd. Klingspor medföljde på den resa

³² Tryckt i Historiska handlingar 12:3, Stockholm 1883 – 1892, s. 103. Här i översättning.

³³ UUB, Gustavianska samlingen, F 461.

³⁴ KrA, Krigshandlingar 1788 – 90, XXX s. 76.

³⁵ UUB, Gustavianska samlingen, F 519.

³⁶ Jägerhorn till kungen 12.9.1790 F 461.

till Savolax som kungen gjorde i oktober 1789 sedan missnöjet med Stedingk blivit akut och hotade att försvaga krigsansträngningen i Savolax, särskilt som offensiva företag planlades. Huruvida han kände någon personlig rivalitet med Stedingk, eller om han handlade osjälviskt utifrån krigsintresset och i enlighet med sitt uppdrag från kungen, är en öppen fråga. Stedingk misstänkte tydligen Klingspor för att leda det han uppfattade som en konspiration.

Konspiratören Lindeholm

Auditören vid Åbo läns regemente, Carl Christoffer Ekman – som själv besökte Savolax i samband med den ambulerande krigsrättens sessioner – skriver den 18 oktober i sin bekanta dagbok, apropå missnöjet med Stedingk: ”Man skall veta att där fattas ej de, som uppstudsas soldaten: en Lindholm skall där göra mycket ondt. Flere ibland officerene i Savolax, och ibland dem af de mera betydande, såsom en öfverste Ehrnrooth och en öfverstelöjtnant Jägerhorn med flere, skylta general Stedingk för mindre aktsamhet och mera uraktlåtenhet af sina, en general tillhörande plikter samt uti dess detalj än vederbort, men man vill lämna dessa omdömen i sitt värde. Det vet man endast, att om en ängel ville på jorden utföra någon plan, undginge han aldrig människors åtal...”³⁷

Den nämnde Lindholm är antagligen identisk med auditören Jan (Johan) Lindeholm vid Björneborgs regemente. Som auditör var hans uppgift att bevaka rättssäkerheten vid regementskrigsrätterna. Han tycks i samband med rättegångarna mot de för feghet och fanflykt vid Laitasiltaintermezzot åtalade officerarna dock ha nästan saboterat rättegången med formalistiska invändningar. Lindeholm blev själv senare föremål för rättsliga åtgärder då han inte hade insänt protokoll till krigsfiskalsämbetet gällande en undersökning av björneborgarna i samband med Anjalaför-

bundet.³⁸ Det är väl knappast troligt att denne Lindeholm var i maskopi med några av de mer framträdande motståndarna till Stedingk.

Carl Adolf Brakel berättar i sina anteckningar att björneborgarna som kamperade vid Laitasilta, vid sundet mitt emot Nyslott, ådrog sig Stedingks missnöje för oordningar. Missnöjet gällde soldaternas bedrivna jakt och andra icke reglementsmissiga sysselsättningar. Brakel, själv underofficer vid björneborgarna, ursäktar Stedingk med att denne fick felaktig information av sina adjutanter, bl. a. en kapten de Bury, fransman, som var helt okunnig i svenska.³⁹

Jägerhorns plan för vinterkrig

Kungen hade i början av september 1789 – efter första sjöslaget vid Svensksund och reträtten från Högfors – insett problemen att komma fram på de södra frontavsnittet. Idén tog nu form att göra Savolax till uppmarschområde för en svensk offensiv. Det var nog på uppdrag av kungen själv som Jägerhorn skrev sina ”underdånig Tancka om Operationerna i Finland” där han i korta drag lade fram riktlinjer för ett vinterfälttåg utgående från Savolax. Planen är daterad S:t Michel den 3 oktober 1789.⁴⁰ Planen är kortfattad. Jägerhorn förutsätter stora truppförstärkningar. Trupperna ska vandra över Saimens isar och avancera mot Villmanstrand som är dåligt försvarat. Befintliga ryska posteringar på vägen dit antas vara svaga och kan överrumplas. Jägerhorn förbigår svårigheterna – transporter, försörjning och utrustning, hemlighållandet och det faktum att ryssarna höll det svenska passet Puumala sund och fästningen i Nyslott. (I november författade Jägerhorn också ”Reflexioner öfver kampanjen

³⁸ RA, Krigshovsrätten, Generalkrigsrätten, Diarium 1788–1790 C:16 No 72.

³⁹ Carl Adolf Brakel, *Anteckningar öfver 1789–1790 samt 1808–1809 årens fälttåg i Finland*, Helsingfors 1862, s. 47–52.

⁴⁰ Gustavianska samlingen, UUB, F 459 nr 8, *Underdånig Tancka om Operationerna i Finland för November och December månad 1789*.

³⁷ C. C. Ekman, *Dagbok fördd under kriget i Finland 1788–1790*, Helsingfors 1900, s. 142.

i Finland vid Kymmene Ström” där han kritiserar stora arméns sommarfälttåg.)⁴¹ Det är tydligen de Jägerhornska tankarna som ligger till grund för den offensiv som senare genomfördes, även om tidpunkten blev starkt förskjuten – den kom inte igång förrän i april 1790. Gustav Mauritz Armfelt, som utsetts att leda offensiven, utverkade uppskov.

Kungens Savolaxresa

Den 15 oktober anträdde Gustav III en resa till Savolax.⁴² I sviten ingick bl. a. generalintendenten Mauritz Klingspor, generaladjutanten Otto Wrede samt, i respektive län, de båda landshövdingarna Otto Vilhelm Ramsay (Heinola län) och Simon Vilhelm Carpelan (Kuopio län). Kungen hade flera syften med sin resa. Dels ville han medla mellan Stedingk och officerarna. Viktigast var nog ändå att på stället bilda sig en uppfattning om möjligheten till vinteroffensiv.

Vid kungens ankomst till S:t Michel den 18 oktober träffade han Jägerhorn och de för tillsammans ut för att beskåda ”det märkvärdiga stället” Porrassalmi.⁴³ Jägerhorn hade kanske tillfälle att orera om sina egna insatser. Först den 20 mötte kungen Stedingk i Aholax, Sääminge, där Stedingk tagit kvarter. Å andra sidan vistades kungen sedan flera dagar i Sääminge. Den 21 inspekterade han Björneborgs och Österbottens regementen. Det sistnämnda överlämnades vid detta tillfälle till dess nye överste, Carl Gustaf Ehrnrooth, varigenom i alla fall denne inte hade någon vidare anledning att känna sig missgynnad.

I en skrivelse till kungen i slutet av oktober uppger Adolf Aminoff att Stedingk den 11

september konstituerat en fänrik Henrik Poppius till löjtnant i Savolax regemente. Då andra fänrikar härigenom blivit förbigångna anhåller nu Aminoff att även dessa får löjtnantsfullmakter.⁴⁴ De förbigångna är Zachris Aminoff (brorson till Adolf), Ernst Wilhelm Fabritius, Carl Orbinski, Johan Henrik Aflecht, Carl von Brandenburg, Gustaf Henrik Ehrenrooth (brorson till Carl Gustaf Ehrnrooth) samt Christian Carlqvist. Aminoffs skrivelse är daterad Pirttimäki den 24 oktober. Den dagen besökte kungen själv Pirttimäki varför man kan förmoda att saken diskuterades och löften utfärdades. Några av dem befordrades året därpå till löjtnanter, i en del fall vid andra regementen. Zachris Aminoff fick påräkna tur retroaktivt från den 23 april 1789.

Den Henrik Poppius, vars utnämning orsakade protesten (han stupade i Pirttimäki), noteras dock i generalmönsterrullorna (september 1790) som fänrik på extra stat.

Stabsadjutanten Fredrik Stjernvalls mor, som tydligen blivit informerad av sin son, skrev till sin systerdotter: ”Oss emellan tror man icke att Stedingk behåller sitt befäl nästa år; konungen har för många bortskämda knä-hundar som skäller så snart de ser någon stor man.”⁴⁵

G. M. Armfelt, som visserligen befann sig i Nyland, hade hört talas om missnöjet och skrev den 21 oktober till sin hustru: ”Det säges, at hela Stedingks brigad begärt afsked: de äro rasande på honom och vilja ej tjena under hans befäl. Det kan ej begripas huru en så doux och höflig människa kunnat göra sig så hatad, men finnen har och har i alla tider haft krusiga hufvuden...”⁴⁶

Det finns två andrahandsuppgifter om missnöjet bland Savolaxbrigadens officerare, som är samstämmiga så till vida att de anger orättvisor som motiv till upprördheten bland

⁴¹ KB, Handskriftavd., D977, G. H. Jägerhorn Reflexioner öfver Campanien vid Kymmene Ström.

⁴² Lampén, Svenska konungars besök i Savolax. Turistföreningen i Finland, Årsbok 1926, s. 182; beträffande kungens resplan se även Slottsarkivet, hovhållningen i Finland under fälttåget 1789, Kongl. Maj:ts spisning under resan till Savolax, även resplan i KB, Handskriftavdelningen, Brev till N. Klercker, Ep K 6: 2.

⁴³ Inrikes Tidningar, 19 nov 1789.

⁴⁴ RA M 315.

⁴⁵ C. G. Estlander, Mor och son. Teckning ur familjelivet i Finland för hundra år sedan, Finsk Tidskrift 1881, s. 200.

⁴⁶ Elof Tegnér, Gustaf Mauritz Armfelt, Stockholm 1893, s. 277.

officerarna. Hertiginnan Hedvig Elisabet Charlotta skriver i sitt dagboks-brev för oktober 1789 om kungen: ”I slutet av denna månad begav han sig till Savolax för att slita en tvist mellan Stedingk och dennes officerare, vilka senare av avundsjukan över de ynnestbevis, som kommit deras befälhavare till del, då de själva blivit utan, nu beskyllde honom för att ej ens hava varit med vid flera tillfällen, vilket dock ej förmådde rubba dennes under senaste kriget i Amerika tillräckligt stadgade rykte. Genom att även åt officerarna utdela välförtjänta utmärkelser lyckades kungen belägga tvisterna och förstumma avundsjukan.”⁴⁷

Prosten Nordin anger i en dagboksanteckning redan den 24 augusti att officerarna begärt avsked eller en ny chef p. g. a. bristande rättvisa vid belöningarna.⁴⁸

Detta är dock som sagt andrahandsuppgifter från personer långt från händelserna, mest av intresse för att de visar samtida reaktioner i Sverige.

Stedingsks desavouering

Reellt hade en desavouering av Stedingk redan skett i och med att kungen anlitat Jägerhorn som rådgivare. Men rent formellt skedde också en inskränkning av Stedingsks befogenheter: Den 31 oktober indrog kungen Stedingsks rätt att konstituera officerare med förvärdningen ”att tillräckligt antal inom varje corps blifvit af eder tillsatt. Och om framdeles några ledigheter vid de upprättade corpsen yppa sig bör ordentligt förslag af vederbörande befälhavare till oss ingifvas.”⁴⁹ Inför sin återresa till Sverige i mitten av november befäller kungen Stedingk att i fortsättningen vända sig till Vilhelm Mauritz Klingspor med förfrågningar och allt annat

som angår trupperna i Savolax. Klingspors svar och yttranden har Stedingk att anse ”som vore de af oss själva gifne, på det at ej tiden må förloras under denna sena årstid.”⁵⁰

Kungens besök hade inte alls ”förstummat avundsjukan”, missnöjesyttringarna fortsatte. Stedingk greps av svärmod, ansatt som han var från flera håll, utan att ha fått uppbackning av kungen och utan att ha lyckats göra något militärt genombrott. Klimatet och sjukligheten hos soldaterna tvingade Stedingk att självant dra tillbaka den mest framskjutna svenska posteringen vid Laitasilta till Kallisilax (den 12 november).

I ett brev till kungen den 14 november beklagade han sig över att hans utnämning-befogenhet blivit inskränkt.⁵¹ Till Carl Sparre skrev han den 16 november: ”... Jag är grymt utledsen vid den tjänst jag här utövar, och till råga på allt röner jag endast otack, motsträvighet, förtal etc. Det är omöjligt för en oegennyttig och lojal person att stå ut här i längden...”⁵²

Till Döbeln skrev han den 17 november ”... Kungen kom för att besöka oss. Jag har bett honom om nåden att få slippa den här kommenderingen som tynger mig men har inte lyckats. Man smädar mig, jag trakasseras och jag arbetar dag och natt mot de otacksamma. Ni förstår, min vän, att man inte ger sig någon vila i att skamfila mitt rykte. Man publicerar infamiteter om mig. Det säkraste är att gå sin väg rakt fram, jag bara önskar att andra ville göra detsamma” ... ”Tala om för mig vad jag har gjort för fel. Flera personer har förtalat mig men jag ignorerar dem. Jag brukar finna nöje i att förlåta men tål inte personangrepp...”⁵³

Kungen hyste dock fortfarande varma personliga känslor för ”den lille Stedingk”. För Armfelt berättade kungen i ett brev den 18 november att Stedingk var på ett förfärligt humör men att han, kungen, skulle göra allt

⁴⁷ Hedvig Elisabet Charlottas dagbok, del 3, s. 189, Utg. och översatt av Carl Carlsson Bonde, Stockholm 1907.

⁴⁸ Anteckningar för åren 1786–1792 av Carl Gustaf Nordin, Historiska handlingar 6, Stockholm 1868, s. 34.

⁴⁹ RA, Stedingskska arkivet, E 6668.

⁵⁰ Dito.

⁵¹ UUB, Gustavianska samlingen, F 519.

⁵² Dardel, s. 157.

⁵³ Döbeln, brevbilagan s. 105, här i översättning.

för att trösta honom.⁵⁴ Inför sin överresa till Sverige skrev kungen ett nytt brev till Stedingk, daterat Åbo den 25 november. Där uppmuntrade han i vänlig ton Stedingk att stanna på sin post. Offentliga personer som Stedingk är alltid utsatta för sladder, skrev kungen, Stedingk kommer av historien att bli ihågkommen som en segrare och borde kunna höja sig över förtalet. Kungen tog också upp den indragna utnämningssrätten och sade att den var ett sällsynt och tillfälligt tillstånd, utfärdad enbart p. g. a. omständigheterna och att också Armfelt och Carpelan berövats den rätten.⁵⁵ Den 18 december skrev Stedingk på nytt till kungen, avstyrkte som oralistiskt Jägerhornns plan för ett vinterfälttåg, och kallade Jägerhorn ”en projektmakare”. Stedingk berättade att han har varit sjuk och deprimerad av trakasserierna men att han nu var på bättringsvägen.⁵⁶

Det finns ett par brev växlade mellan Stedingk och Jägerhorn under dessa månader. Stedingk frågade Jägerhorn om de hundratals gevär som denne påstått ha gett order om skulle grävas ner i S:t Michel i samband med det fientliga hotet i juni, något som Jägerhorn förnekade kännedom om. Att tonen är frostig på båda sidor är inte att missta sig på, även om formerna respekteras. I ett brev den 22 december frågade Jägerhorn Stedingk varför han blivit bortglömd vid staben under sista avlöningen. Klingspor skrev vid sidan av sina kärva order till Stedingk också många älskvärda privata brev till Stedingk under 1789 och 1790, kanske för att mildra den olust som Stedingk måste ha känt av att ha fått en förmyndare. Klingspors tilltal är ”mon cher ami”.⁵⁷

En officerskamrat som förblev Stedingks vän var den från Dalarna komne, men sedan

⁵⁴ Historiska handlingar, 12: 3, utg. av Elof Tegnér, Stockholm 1883–1892, s. 117.

⁵⁵ Tryckt i Gustave III par ses lettres, édition par Gunnar von Proschwitz, Stockholm 1986, s. 322–324.

⁵⁶ UUB, Gustavianska samlingen, F 519.

⁵⁷ Brev från Jägerhorn och Klingspor till Stedingk i Stedingkska arkivet E 6620; brev från Stedingk till Jägerhorn i Finlands riksarkiv, Svensk-Ryska kriget, vol 2.

länge i Savolax verksamme majoren vid Savolax infanteriregemente, Carl Pontus Gahn (1759–1825). Han hade också tjänat vid Royal Suedois i Frankrike och deltagit i Amerikanska frihetskriget. Internationella erfarenheter var ovanliga bland de infödda savolaxofficerarna. Bland de äldre fanns några som hade varit med och slagits i Pommern under sjuårskriget. Gahn hade varit med vid belägringen av Nyslott 1788 och motsatt sig reträtten. Han var 1789 chef för posteringen i Puumala men hade också utmärkt sig vid Parkumäki.

I ett brev till Gahn av den 27 december skriver Stedingk att det är omtumlande att ena dagen leva ett glamoröst liv och att andra dagen bli ignorerad. I och med att han mist sin ställning som officer anses han inte längre vara värd något. Baron Klingspor har övertagit hans befattning. Stedingk ber också vännen Gahn komma och hälsa på några dagar i Pardala gård i Sulkava, där Stedingk nu inrättat sig.⁵⁸

Jägerhornns stjärna fortsatte att stiga. Den 17 januari utfärdade kungen en nådig instruktion där han utnämde Jägerhorn till Klingspors biträde. Hans uppgift blev att avlasta Klingspor med praktiska uppgifter inför den planerade offensiven i Savolax. Han deltog senare personligen i striderna och blev utnämnd till överste i armén.

Till Döbeln skrev Stedingk den 25 mars 1790 från Pardala ”...Savolax angelägenheter gå för varje dag allt sämre och ha intet vunnit på att bliva undandragna min administration; jag är numera bara en simpel utförare av andras viljor. De ha gnagt av mina vingar betydligt sedan vi sågos sist, jag har alltid funnit angenämare och i synnerhet bekvämare att lyda än att befalla, men det som är olycksaligt är denna egendomliga mellanform mellan lyda och befalla, då man ingenting kan uträtta, och det är just i ett sådant kasus jag nu befinner mig! ...Jag vill inte bedröva er med ett alltför långt uppräknande

⁵⁸ KB, Handskriftavdelningen, Gahnska samlingen, D 1047.

av mina bedrövelser och bekymmer. Jag är emellertid mycket nedstämd och även orolig för mitt eget rykte, för min ära och de truppers, som jag anför. Det kunde knappast vara värre om jag lidit nederlag.”

Om Jägerhorn skrev han i ett postscriptum: ”...det är han som dikterar de ordres jag erhåller. Och med allt detta smutskastar han mig, för att jag inte vill erkänna att allt som gjorts i Savolax är hans förtjänst. Han samlar de missnöjda omkring sig, och det är till på köpet just dessa samma som jag skonade när jag hade bort straffa dem — han ställer till oreda överallt så jag inte mer vet, vem jag är, jag är förtvivlad, känner mig redan som om jag hade lidit nederlag.”⁵⁹

Ett icke undertecknat brev daterat Sulkava den 9 april 1790 ingående i N. v. Jacobssons brevsamling är upplysande om hur Stedingk uppfattade sin situation. Det kan eventuellt ha skrivits av någon officer i Älvsborgs regementes andra bataljon som vid den här tiden var inkvarterad i Sulkava. ”... Stedingk är en vän av hjertat. Jag har denna vinter lefvat mycket med honom, ty vi bo 3/4 mil från hvarannan. Men hvad tyckes? här är en svår Cabale emot honom, idel Finnar äro acteurer, kan hända en viss Gen:intend: hufvudman, de har försökt giöra honom (oläsligt ord) Chagrius, äfven kommit så långt at han denna vinter fått lyda hvad Gen: Klingsp. de la pedat du lui befalt. Han kan ej disponera 2 pund: (liten kanon, min anm.) utan dess tilstånd, ej skapa en underofficer, etc; önskar således at komma ur finland, ja äfven svärget, om han vore säker at dess franska Reg:te ej är bortgifvit, hälst han bordt vara där den första mars. En vacker lön för sina Dater...”⁶⁰ Det är troligtvis Stedingks egen uppfattning om maktkampen som här återspeglas. Finnarna är aktörer men (smälänningen) Klingspor eventuellt huvudman. Hur som helst är det en sammansvärjning som lett till detta resultat.

Stedingk kände sig även fortsättningsvis undanskuffad men hade resignerat och avsåg att lojalt göra det bästa möjliga av situationen. Till Carl Sparre skrev han den 2 juni 1790: ”... Man har under detta fälttåg utsett mig att tjänstgöra som et tilltäppt hål och att arbeta för min grannes, baron Armfelts ära. Jag ber er vara övertygad om att jag skall fullgöra mitt uppdrag så bra jag förmår, utan avund, utan motvilja. Jag skall understödja honom med allt jag kan detaschera och jag förskansar mig som en pultron för att kunna försvara mig med liten styrka...”⁶¹

En orsak till missnöjet var, som vi sett, att Stedingk inte uppfattades som rättvis. Det finns dock exempel som visar att Stedingk inte var överdrivet prestigebunden utan kunde erkänna fel. Vid belöningarna efter Pirttimäkistriden 1790 förbisågs en fänrik J. Cassel vid Tavastehus regemente. Denne klagade hos Stedingk som gav till svar att han ansåg det ”för glad skyldighet att underrätta allmänheten om mitt misstag och en käck officers välförhållande”.⁶²

Vid ett annat tillfälle visade Stedingk att han var medveten om avunden och kraven genom att inte favorisera en adjutant alltför mycket. Det är löjtnanten och adjutanten C.F. Stjernvall som i ett brev berättar hur han uppvaktade Stedingk i besvikelsen över att inte ha blivit kapten. Stedingk motiverade sitt beslut, berättar Stjernvall, med ”att han likväl för min egen förmån ej velat utsätta mig för den afvund och ovänskap som en så sällsynt befördran skulle medföra, i det att jag i den Corps jag nu är redan intagit en grad för detta åhr, till prejudie för flere officerare. Att jag vid Captensgraden skulle prejudisera ännu flere vid en ålder som än ej pockade på steg till min framtida ankomst”.⁶³

Den relativa självständighet som Stedingk åtnjöt fram till hösten 1789 var i åtminstone delvis ett resultat av oredan efter Anjalamy-

⁵⁹ Översatt i Alma Söderhjelm, Georg Carl von Döbeln, Stockholm 1937, s. 83–84.

⁶⁰ UUB, Handskriftavdelningen F 820, brev till N. v. Jacobson, 9 april 1790.

⁶¹ Dardel, s. 158.

⁶² KrA, Arkivfragment J. Cassel; Biografica J. Cassel.

⁶³ Hans Hirn, Gustaf Fredrik Stjernvall 1767–1815, Helsingfors 1931, s. 99.

teriet, kungens upptagenhet med riksdagen och rustningarna och hans koncentration på stora arméns och flottans operationer.

Stedingk fick känna motgången av inskränkta befogenheter och att kungen gick emot hans militära bedömningar. Brigadchefens starka ställning skulle dock förmodligen ha inskränkts vem som än fört befälet. Någon konspiration mot Stedingk behöver inte ha funnits, även om de olika aktörerna inspirerade varandra att lufta sitt missnöje. Att Klingspor hade någonting personligt emot Stedingk eller hade något att vinna med att motarbeta honom har inte kunnat beläggas. Inte heller tyder någonting i det här undersökta materialet på att Muncks spel i kulisserna gällde annat än att hjälpa sin sväger.

Epilog

För Curt von Stedingk innebar Väräläfreden början till en ny och ännu mer lysande karriär som svensk ambassadör i S:t Petersburg. Först i samband med de svenska militära insatserna i Tyskland på 1810-talet skulle han återvända till krigarlivet, då som fältmarskalk. Jägerhorn fortsatte efter Gustav III:s krig sin karriär som chef för Karelska dragonerna (1793) och brigadchef (1800). Han arbetade flitigt på myten om sig själv. I andra delen av Georg Adlersparres i mitten av 1790-talet utgivna krigssamlingar finns en "Beskrifning öfver 1789 års campagne i Finland" som ger Jägerhorn och Ehrnrooths insatser oproportionerligt stort utrymme.⁶⁴ Den har författats av Jägerhorn själv, (vilket Adlersparre inte anger) men redigerats av Adlersparre.⁶⁵ Det finns i Krigsarkivet ett

anonymt bemötande av denna skildring, skriven av en officerare som var med i striden. Huvudfelet med skildringen, anser kritiker, "beror på den falska hypotesen, at man tagit dåvarande majoren, nu öfversten Jägerhorn såsom chef, och på denna grund upstaplat en hop bedrifter, hvilka blifvit tillskapade antingen enligt hans egen önskan eller författarens supposition om hans capacité..."⁶⁶

Jägerhorn hade dock också sina anhängare. Man kan nog föreställa sig att hans till Krigsvetenskapsakademiens inlämnade Lefvernes Beskrifning, gav upphov till ett visst sorl de höga militärerna. Den bittra kritiken mot Curt von Stedingk kvarstår här.

Vid Jägerhorns död uttrycker Hampus Mörner i sitt Åminnelsetal en önskan att Jägerhorn, som han erkänner hade många fiender, en dag ska få sin rätta plats i historien.⁶⁷ En urladdning skulle komma, men den kom först sedan även minnet av "arméns nestor" Stedingk bleknat något på 1850-talet. Då skedde en stor uppgörelse i svenska och finländska tidningar om ära och fakta mellan flera gamla krigare.⁶⁸ Meningsutbytet gällde både krigen 1788–90 och 1808–1809. Flera inlägg ägnas Stedingks och Jägerhorns respektive insatser vid bl. a. Porrassalmi. Särskilt stort intresse för forskningen har dock inte dessa inlägg.

⁶⁴ KB, Handskriftavdelningen, Brev till G. H. Jägerhorn, EpJ9.

⁶⁵ KrA, Krigssamlingar 1788–90, LXXVII, nr 8, "Anmärkningar vid Relation öfver Affairen vid Porosalmi i Savolax ..."

⁶⁷ Åminnelse-Tal öfver Georg H. Jägerhorn af Friherre Hampus Mörner, Krigsvetenskapsakademiens handlingar år 1827, Stockholm 1827.

⁶⁸ Polemiken samlad i Historiska reklamationer rörande 1788, 89 och 90, samt 1808 och 9 årens fälttåg i Finland. Örebro 1859.

⁶⁴ Krigssamlingar utg. af G. Adlersparre del 2, s. 215–217, Stockholm 1795.

Affären Berling

Av Gunnar Åselius

Den 15 maj 1901 beslutade Sveriges riksdag sent om sieder att det gamla indelningsverket skulle avvecklas och helt ersättas med allmän värnplikt. Den historiska reformen blev i slutänden en kompromiss, mödosamt ihopkommen och utan bredare parlamentarisk förankring. Kungen dikterade senare till statsrådsprotokollet att han inte ansåg försvarsfrågan löst på ett tillfredsställande sätt. Försvarsvännerna hade yrkat på 365 dagars övningstid och ansåg den beslutade perioden om 240 dagar vara för kort. Inom vissa delar av lantmannapartiet hade man å andra sidan känt sig tveksam inför kostnaderna och liberalerna, som ville att frågan om värnplikt skulle sammankopplas med frågan om allmän rösträtt, hade yrkat uppskov.

Dagens Nyheter, som under sin nytillträde chefredaktör Otto von Zweigbergk under dessa år börjat profilera sig som det ledande borgerliga vänsterorganet i huvudstadspressen, ansåg det föreliggande härordningsförslaget lämna för litet utrymme för civil insyn och politisk kontroll. Utifrån fackmässiga grunder kritiserades det dessutom i ett antal osignerade artiklar av den f. d. officeren Herman Ekelund. Bland Stockholmstidningarna var tidningen dock ensam om att förespråka denna linje. Konservativa Stockholms Dagblad slöt troget upp bakom regeringen. Moderatliberala Svenska Dagbladet dömde ut Ekelunds artiklar som ytliga och okunniga, medan Zweigbergks gamla tidning Aftonbladet anklagade Dagens Nyheter för försvarsni-

hilism.¹ I den radikalare landsortspressen stöddes dock uppskovslinjen allmänt.

En del av vänsterkritiken mot den långa övningstiden uttryckte dessutom farhågor för den militära disciplinens verkningar på de värnpliktigas själar. Branting hade i riksdagen talat om "levande maskiner, som mekaniskt lyda visselpipan eller som se till, när sabeln blänker". Genom att genomsyra nationens ungdom med den sövande kasernluften skulle de härskande kunna bevara den rådande samhällsordningen. Det fanns en djup liberal misstro mot militärerna och deras preussiska ideal. Karl Staaff motionerade utan framgång om inrättandet av ett MO-ämbete, en av riksdagen utsedd ombudsman som skulle övervaka den militära rättskipningen och förvaltningen.

När sjöminister Gerhard Dyrssen tidigare samma vår utan stöd i lagar och förordningar tilldömt den indiskrete konteramiralen Erik Hägg disciplinstraff, samlade sig de frisinnade tidningarna i nära samverkan med liberalerna i riksdagen, till angrepp mot vad de uppfattade som summarisk rättskipning och byråkratiskt självsvåld. Under intryck av kritiken i pressen och sedan han prickats av konstitutionsutskottet avgick Dyrssen, bara några dagar före den nya härordningens antagande. För att inte riksdagskritiken mot befälsförhållandena inom krigsmakten skulle

¹ Kihlberg, Leif: Dagens Nyheter och demokratins genombrott. 1: Ständigt i opposition 1888–1911, s. 155–157, Stockholm 1960.

äventyra härordningspropositionen, skyndade sig regeringen efter Dyrssens avgång att tillsätta en kommitté som skulle se över de gällande krigslagarna.²

Samma dag som härordningspropositionen genomdrevs i riksdagen, mottog också chefen för 1:a arméfördelningen general Gustaf Bråkenhielm en anmälan från kaptenen vid generalstaben Elvir Berling. Berling stämde chefen för Skånska dragonregementet överste Gustaf Björnstierna inför krigsrätt "för det exempellöst hänsynslösa, emot all militärisk takt stridande samt laglösa beteende, bemäldde överste visat mot mig under min kommandering vid regementet". Därmed var en ny militär skandal under upprullning. Den här gången tycktes liberalernas allra värsta farhågor ånyo besannas. I en kommentar förklarade tidningen Politiken i Danmark, att hade dessa händelser uppdagats några veckor tidigare skulle den svenska riksdagen aldrig ha godkänt härordningsförslaget.

Affären Berling som offentlig angelägenhet

Sommaren 1901 skulle denna "kapten Berlings saga" uppta tidningarnas spalter i en omfattning som förbryllar eftervärlden, skapa rubriker också i utlandet och t. o. m. föranleda replikväxling i riksdagen. Historien innehöll förvisso många fantasieggande ingredienser: en ung officer som hemkallas som militärattaché för sin kärlek till en fransk aktрис och som för hennes skull får lida förödmjukelser och förföljelser på den nya garnisonsorten; en härsklysten överstinna som tyranniserar umgängeslivet vid makens regemente; och bakom dessa lokala potentater den överslätande militärledningen samt utrikesministern, vars agerande kring Berlings

avsked från militärattachéposten i Petersburg luktade bigotteri och maktmissbruk.

Men endast mot bakgrund av tidens politiska händelser blir sprängkraften i detta garnisonsstadskvaller begriplig. I propagandan för allmän värnplikt hade man torgfört "fält-högskoletanken": den allmänna folkbeväpningen hade framhållits som ett medel att befrämja nationell sammanhållning och medborgaranda i en tid av växande samhälleliga spänningar.

Under ett decennium hade samtidigt den svenska vänstern maktlös bevittnat försvarskostnadernas stigande andel av statsutgifterna, medan efterlängtade sociala reformer uteblivit. Man ifrågasatte öppet militärledningens kompetens att effektivt förvalta de anslagna medlen, och krävde en humanisering av tjänstgöringsförhållandena inom krigsmakten. I affären Berling fann de frisinade nu argument för att det varit ett misstag att överlämna fostran av nationens ungdom till militärerna. Karlstadstidningen skrev att man genom affären Berling fått bekräftelse på att den militära andan stod helt i motsats till tidens civilisationssträvanden. "I sanning en bedrövlig bekräftelse omedelbart äfter en riksdag, som visat större beredvillighet till landets försvar än någon föregående."

Händelserna kring Berling kan på ett intressant sätt belysa flera sidor av sekelskiftets Sverige: opinioner inom pressen, den offentliga debattens villkor, normer inom det militära umgängeslivet. Ändå har affären på ett märkligt sätt undgått forskningens uppmärksamhet. Det enda sammanhang i vilket den skänkts uppmärksamhet är i Rolf Nygrens avhandling om militieombudsmannaämbetets tillkomst: *Disciplin, kritikrätt och rättsäkerhet* (Uppsala 1977).³ Nygren visar hur affären Berling, som en i en rad av militära skandaler under seklets första decennium, kom att utnyttjas av det militära rättssystemets kritiker i argumentationen för ökad civil kontroll över krigsmakten. Däremot omnämns den varken i den av Kurt Johannesson

² Unger, Gunnar: "Gerhard Dyrssen" i Svenskt Biografiskt Lexikon; Jfr även Kihlberg, Leif: Dagens Nyheter s. 155. *Danius, Lars*: Samhället och försvaret, s. 58–59, Uppsala 1956. *Nygren, Rolf*: Disciplin, kritikrätt och rättsäkerhet. Studier kring militieombudsmannaämbetets (MO) doktrin och tillkomstshistoria 1901–1915, Uppsala 1977, s. 46–60.

³ *Nygren* s. 95–100.

redigerade antologin *Heroer på offentlighetens scen: politiker och publicister i Sverige 1809–1914* (Stockholm 1987), eller i Leif Kihlbergs historik över Dagens Nyheter.

I Johannessons antologi diskuterar redaktören själv i en inledande uppsats varför vissa händelser upphöjs till offentliga angelägenheter, och vilken roll symbolhändelser spelar i det politiska livet. Med ett antal historiska exempel – från Fersenska mordet till kravalerna på Gustav Adolfs torg 1917 – visar han opinioners beredvillighet att tolka händelser enligt vissa stereotypa mallar.

Som verklighetens främste uttolkare fick den framväxande pressen från 1800-talets början avsevärt inflytande. Med affären Berling erbjöds också tidningarna ett tillfälle att agera i rollen som tredje statsmakt och rättvisans väktare, den enda domstol till vilken kaptenen kunde vända sig sedan han förvägrats upprättelse tjänstevägen. Det var presSENS uppgift ”att inte släppa taget förrän denna Dreyfusaffär i smått blivit fullt utredd”, skrev Karlstadstidningen. Berling själv förklarade att han genom pressen velat tillstålla allmänheten alla fakta i målet för en opartisk bedömning.

Johannesson identifierar även en tendens hos 1800-talets borgerliga offentlighet att tilldela verklighetens aktörer ritualiserade roller enligt vissa mönster.

När affären Berling väl rullats upp i pressen, skulle Svenska Dagbladet genom att intervjua ”en i Ystadsförhållanden väl initierad person” till läsarna förmedla några personliga intryck av huvudpersonerna: överste Björnstierna med hustru, herr och fru Berling samt regementsintendenten Ahlström.

Överste Björnstierna beskrivs som en intelligent, energisk och beslutsam person, vilken kraftfullt tagit itu med disciplinen vid det sorgligt nedgångna regementet, fått slut på slagsmålen mellan dragoner och civilbefolkning och blivit en bemärkt medlem av stadsfullmäktige. Hade inte stadens gamla familjer föredragit en av sina egna skulle han troligtvis också valts till riksdagsman för Ystad. Bilden av överste Björnstierna för-

dystras dock genom hustrun Ellen, född Jonzon, en dam av borgerlig börd men med aristokratisk stolthet.

Det torde väl vara en ganska offentlig hemlighet att öfverste Björnstjernas många förflytningar och hans försenade, nu för alltid troligen afbrutna avancemang berott på hans hustru... Och besynnerligt är att en så klok man, en så självständig vilja som öfverste Björnstjernas till den grad låtit sig ledas af en kvinnas orimliga nycker...

Kapten Berling framställs som en ”alltigenom präktig karl”, medan hans unga hustru varit svårare att få grepp om. ”Jag satt en gång i hennes närhet på Ystads teater”, berättar den väl initierade personen förtroligt, ”och mellan de lifliga franska infallen och det klingande skrattet såg jag då och då en hjälplös, oförstående blick bort mot alla dessa människor som endast tycktes vilja hennes ofärd.” Regementsintendenten kapten Frans Ahlström beskrivs som en redbar, öppen karaktär, som dock är ”för vek att trivas under militära förhållanden”.

Berlingaffärens upprinnelse ska i det försvarsvänliga Svenska Dagbladets version inte sökas hos det militära systemet självt men i olyckliga mänskliga omständigheter. Björnstierna, Berling och Ahlström är alla redliga män, offer för ett intrigant fruntimmer, vars ärelystnad likt lady Macbeths störtat dem alla i tragedi. I likhet med ärkekonserverativa Stockholms Dagblad, den enda tidning som vågade gå till öppet angrepp mot Berling, uppfattade man historien mera som en privatsak än en cause célèbre.

Dagens Nyheter skulle i en kommentar till Svenska Dagbladets artikel från Ystad förtrytsamt påpeka, att den tycktes härröra från ”någon opartisk av det slag som tycker alla parter äro lika förträffliga, en uppfattning som är mer vacker än upplysande”. De liberala tidningarna var mer benägna att ge den militära kårandan skulden för missförhållandena. I de intervjuer som gjordes med Berling av frisinnade skånska tidningar framställs också kaptenen som en duglig men avvikande militär:

Fast, bestämd, artig och världsvan som det höfves en man, hvilken representerat sitt land i världens mest glänsande salonger... Militär, tycktes det, i hvarje tum, men för begåfvad för att låta sig bindas af de tvångstankar, hvilka man stundom kan finna hos vissa af de yngre af detta stånd.⁴

Heroer på offentlighetens scen, som låg färdig för tryckning hösten 1986, kunde knappast ha utkommit lägligare. En serie politiska affärer i Sverige efter denna tidpunkt aktualiserade åter frågor kring mediernas makt och den politiska maktens ansikte. De TV-sända förhören från Konstitutionsutskottet i Ebbe Carlssonaffärens kölvatten, fick för många ett drag av teaterföreställning över sig. Hade inte samma skådespel uppförts föregående sommar i den amerikanska kongressen med överste Oliver North i huvudrollen? Var inte svenska massmediers intresse för bokförläggare Ebbe Carlssons förhävanden egentligen, eller åtminstone inledningsvis, sprunget ur önskan att finna ett inhemskt scoop på samma tema?

En dylik benägenhet att låna tolkningsramar från internationella massmediahändelser kan i vart fall skönjas i affären Berling 1901. När en ung kapten fallit offer för en sammansvärjning bland sina överordnade, är det för de liberala tidningarna självklart att söka paralleller i Dreyfusaffärens Frankrike. Liknelsen gjordes av både Dagens Nyheter och Karlstadstidningen, och Hallandsposten skrev:

Det militaristiska camorraväsande som här har afslöjats kommer helt säkert under det nya härväsendets egid att växa och frodas allt kraftigare. Militarismen är öfverallt af samma kött och blod. Ystadsskandalen visar att vi äfven här har generalstabsliga, som håller på att arbeta sig upp till en ganska trogen kopia af det franska mönsteroriginalet..."

Metodiska övertväganden

Berling drev också medvetet sin sak i pressen. Han hade förstått att omedelbart göra avskrifter av alla brev och aktstycken i ären-

det, vilka han i strid ström lät publicera i Dagens Nyheter. En del av hans egna, känslolagrade inlagor kan från början mycket väl ha varit avsedda att publiceras, eller i vart fall att cirkulera till adressaternas chefer.

Genom denna ömsesidiga påverkan mellan händelserna och det sätt på vilket de kom att framställas inför offentligheten, har jag valt att så långt det är möjligt presentera min undersökning av affären Berling i en kronologisk, narrativ framställning. En sådan rekonstruktion, vilken förutom själva pressdebatten också omfattar själva händelseförloppet, bör dock baseras på mer än tidningsmaterial. I UD:s arkiv finns emellertid en del handlingar som aldrig nådde tidningarna, och vilka något nyanserar Berlings egen version. När inga andra referenser anges för brev och dokument hänvisas till denna samling. Här återfinns också den samling pressklipp som huvudsakligen utnyttjats.⁵ Vid sidan av dessa handlingar har som underlag använts material ur generalstabens arkiv, protokollen från krigsrätten och krigshovrätten m. m.

UD-materialet har inte använts av Rolf Nygren för hans framställning, som förutom pressklipp framför allt bygger på rättegångsmaterialet. Nygren har haft andra syften med sin undersökning och naturligtvis ingen anledning att skildra affären Berling lika ingående som här ska ske. Jag vill ändå erkänna min tacksamhet till Nygrens framställning, som uppmärksammat mig på ett par viktiga pressnotiser vilka saknas i UD-dossieren. Nygren har också varit värdefull för upplysningar om det militära rättsväsendet under perioden.

Berlings biografi

Carl Elvir Berling föddes 1865 i Malmö. Han var son till överläkaren vid Malmö lasarett, Christian Fredrik Berling, och tillhörde en förmögen dansk-svensk släkt vars medlemmar på 1700-talet bl. a. grundat Berlinske Ti-

⁴ Ystadsposten efter GHT 15/6 1901.

⁵ UD:s arkiv 1902 års dossiersystem volym 375, mapp märkt "Berling".

dene.⁶ 1884 avlade han officersexamen och fick 1887 tjänst vid Kronprinsens husarregemente. Han genomgick Krigshögskolan 1888–90 och gick ut som nr 5 av 19 elever. En av hans kurskamrater, sedermera översten Georg Nyström, beskrev honom i sina minnesanteckningar som en ”begåvad man, men som, stödd på stora ekonomiska resurser, sträfvade vida högre än vingarna kunde bära...”⁷

Efter aspiranttjänstgöring vid generalstabens år 1895 fick Berling anställning vid stabens kommunikationsavdelning. Som medlem av den prestigefyllda generalstabskåren tillhörde han den utvalda skara inom officerskrået som hade rätt att bära gula revärer på uniformsbyxorna, som gavs automatisk förtur vid befordran och för vilken de högsta karriärbefattningarna skulle vara vikta. ”Så länge jag bär generalstabens uniform ska den respekteras”, skulle Berling senare deklarerat på kaserngården i Ystad inför regementsadjutanten löjtnant Brunnström. Man anar i affären Berling vid sidan av konflikten mellan det militära och det civila samhället, en intern militär konflikt mellan den självmedvetne generalstabaren från huvudstaden och den väl sammansvetsade mässgemenskapen i en liten landsortsgarnison.

1897 blev Berling kapten och samma år utsedd att vara militärattaché vid den svensk-norska beskickningen i Paris. Karriären gick raskt och år 1888 hade han dessutom ingått äktenskap med friherrinnan Anna Beata Henrietta Leuhusen. Därigenom knöts han till en av Skånes förnämsta adelsfamiljer. Äktenskapet resulterade i två barn, men enligt vad Berling själv uppgav för ministern i Petersburg, Gyldenstolpe, hade han och hustrun varit synnerligen ”incompatibles”. Fru Berling följde inte med till Paris, och under vistelsen där förälskade maken sig i en fransyska, skådespelerskan Alice Favier. Henne hade han träffat genom umgänget med den

franske amiralen Péphau, sedermera fransk delegat på nedrustningskonferensen i Haag 1899. När Berling hösten 1898 återkallats från Paris för att bli militärattaché i Petersburg, började han förhandla om skilsmässa. Skilsmässan kom till stånd i slutet av 1899.

De rykten som genast spreds kring Berlings skilsmässa skulle senare tillskrivas familjen Leuhusens konspirationer. I augusti 1899 hade ryktena i vart fall nått krigsmaktens högsta ledning: krigsminister Rappe. Rappe var känd som pietist och allvarsman och obenägen att se mellan fingrarna med omoral och skörlevnad. Just hemkommen från sin sommarledighet mottog militärattachén ett brev från statsrådet, i vilket denne sade sig ha fått höra att Berling medan han låg i skilsmässa och hade deklarerat sin avsikt att gifta om sig, sammanlevde med en fransk demimonde i Petersburg. Berling dittills lysande karriär skulle sättas på spel om inte förbindelsen omedelbart upphörde.

Utrikesminister Douglas' löfte till Berling

Berling tillbakavisade ryktena som skvaller och fick understöd av beskickningschefen, greve Gyldenstolpe. I en särskild rapport förklarade Gyldenstolpe att Berling var en mycket aktad person i Petersburg, både inom diplomatiska kåren och den svenska kolonin. Visserligen var det ”sjelfklart, att om en person vill och har anledning dölja någon sida af sitt privatlif, han i en stad om mer än en million också kan göra detta...” Men i Berlings fall kunde Gyldenstolpe inte föreställa sig något syndigt dubbelliv. Uppgifterna verkade fabricerade i Sverige, och hade möjligen syntts första gången som en obskyr notis i en jämtländsk tidning samma sommar. De kunde möjligen också vara frukten av ett missförstånd, då Berling under sin första tid i den ryska huvudstaden hyrde rum hos en schweizisk f. d. ”cocotte”.

I september for Berling till Stockholm för klargörande samtal med Rappe och med utrikesminister Douglas. Han hade lekt med tanken på att söka förflyttning, men ansåg nu

⁶ Carlquist, G.: släktartikeln ”Berling” i Svenskt Biografiskt Lexikon.

⁷ Georg Nyströms arkiv: ”Ur minnet och tjänsteförteckningen” voll.

som det bästa att kvarstanna som militärattaché ”och komma förtalet på skam”. Han fick stöd både av Rappe och Douglas. På Berlings fråga om han nu tryggt kunde installera sig i Petersburg, ska Douglas ha svarat: ”Det kan kapten med full trygghet göra, och lita på mitt ord.” Detta löfte skulle senare stå utrikesförvaltningen dyrt.

För säkerhets skull skrev dock Rappe till amiral Péphau för närmare upplysningar om Mlle Favier. I sitt svar förklarade amiralen att vad som möjligen kunnat ge spridning åt elaka rykten rörande denna dam, var det faktum att hon gått in vid teatern. ”Man går ogärna in på att en ung flicka kan bevara sig obefläckad i en sådan omgivning – och dock är detta det sanna förhållandet vad henne beträffar . . . Emellertid har hon insett att hon icke utan fara kan fortsätta på denna bana, hvarför hon öfvergifvit den.”⁸

Därmed verkade ju saken vara ur världen, men ryktesspridningen fortsatte. Bara ett par veckor efter amiralens lugnande besked ombildades dessutom regeringen. Efter att ha lidit nederlag mot norrmännen i flaggfrågan avgick Douglas och efterträddes av ministern i Berlin, greve Lagerheim. Rappe, vars anseende i riksdagen sedan länge var undergrävt, hade redan på våren begärt avsked men kunde först nu lämna över krigsministerportföljen till Jesper Crusebjörn för att återinträda som generalstabschef.⁹

Berlings privatliv undersöks

Den nye utrikesministern var inte lika obekymrad som Douglas när rykten cirkulerade kring utrikesdepartementets personal. I slutet av januari konfererade Lagerheim med Rappe i fallet Berling, och Berling övertalades att skjuta upp sitt planerade bröllop ytterligare några månader.

Med mycken grundlighet mobiliserades utrikesdepartementets resurser för att utreda

hur det egentligen låg till med kaptenens fästmö. Gyldenstolpe fick ta reda på huruvida det stämde att Berling skulle ha mottagit besök av Mlle Favier i Petersburg, och hur det skulle uppfattas i Petersburg om den svenske militärattachén uppträdde med en ny hustru. Ministern i Paris, Åkerman, skaffade upplysningar rörande Mlle Faviers ursprung, vilken typ av teatrar hon uppträtt på o. s. v.

Gyldenstolpe kunde efter samtal med Berling bekräfta att Mlle Favier vintern 1899 besökt denne i Petersburg, men i moderns sällskap och helt öppet. Berling hade t. ex. presenterat henne för marinattachén kapten Ekström. Enligt den danske ministern, som varit hovmarskalk, stötte det heller inte på några protokollära hinder om Berling skilde sig för att genast gifta om sig, försåvitt damen var presentabel. Och efter vad Gyldenstolpe kunde bedöma var hon det, om än möjligen en smula intrigant som ”tillåtitt [att] en gift man . . . från en kurtis . . . för hennes skull brutit förbindelsen med sin legitima maka”. Efter amiral Péphaus brev till Rappe verkade Berling tryggt förvissad om att få stanna i Petersburg och hade dragit på sig dryga utgifter med våning och möbler. Ett återkallande nu skulle väcka pinsam uppmärksamhet. Liksom tidigare var Gyldenstolpe alltså lojal med sin underordnade.

Åkermans redogörelse från Paris byggde på två källor: dels på en utredning av en privat undersökningsbyrå (vilken leddes av en f. d. chef för den franska säkerhetspolisen), dels på uppgifter från en ”fullt trovärdig person”. Undersökningsbyråns resultat överensstämde i stort med de helgonlika omdömen amiral Péphau lämnat till Rappe. Alice Favier, som var 27 år gammal, levde sedan bägge hennes systrar gift sig ensam med sin mor. Damerna hyrde en våning för 4 200 franc om året, vilken beskrevs som enkel men ombonad. Enligt portvakterna tog de emot få besök, gick sällan ut och alltid tillsammans. Alice hade gått i musikkonservatorium och belönats med medalj för sin sång. Hon hade först givit sånglektioner och 1896 debuterat vid teatern, spelat operett i London och alltid gjort hu-

⁸ Efter DN 1/6 1901.

⁹ För en karakteristik av Rappe se *Holze, Bengt*: ”Krigsministerskiftet 1899” i *Meddelanden från Krigsarkivet VII*, Stockholm 1980.

vudroller. Inte ens i den intriganta och missunnsamma teatervärlden, förklarade de franska detektiverna, hade man lyckats finna någon som ville säga något ofördelaktigt om henne.

Enligt den fullt trovärdiga personen rådde dock ingen tvekan om den verkliga arten av hennes och kapten Berlings förbindelse: kaptenens betjänt lämnade hans pyjamas där på kvällarna och återvände om morgonen för att klä honom. Antalet sovrum i damernas våning lämnade ingen anständig förklaring till var han kunde tillbringa sin nattvila, och det var uppenbart att modern var införstådd med arrangemanget. Troligtvis försörjdes hon och Alice av Berling. Alice hade nämligen inte givit några lektioner på länge och uppträdde veterligen inte längre som aktris.

Löftet bryts: Berling avskedas

Dessa senare uppgifter blev bestämmande för Lagerheims hållning. Sedan Berling begärt tjänstledigt under april och maj, meddelade utrikesministern att skulle Berling använda ledigheten för att gifta sig med Mlle Favier måste man i så fall omedelbart hemkalla honom, oaktat vilka löften som tidigare givits. Han ansåg det lämpligast, att en utländsk kvinna som genom giftermål skulle göras till medlem av corps diplomatique först introducerades i mannens bekantskapskrets i hemlandet för att på så sätt få en social grund och garantier om respektabilitet. I en förtrolig skrivelse till Gyldenstolpe meddelade Lagerheim resultatet av Åkermans undersökningar. Berling hade sammanlevt med Mlle Favier, om än i Paris och inte i Petersburg, och således fört Douglas och Rappe bakom ljuset. De teatrar damen uppträtt på var visserligen acceptabla, men Berlings ovilja att ange exakt vilka dessa varit hade skapat onödiga misstankar. Och även om Mlle Favier som skådespelerska enligt vad Lagerheim "hört af åskådare varit ovanligt mycket till sin fördel, är det dock klart, att själfva faktum gör många misstroagna och lemnar stoff till för mycket tal".

I slutet av mars for Berling till Stockholm för att sammanträffa med Lagerheim. Han fick veta att Lagerheim beslutat återkalla honom, och det överenskoms att han mot insändande av sjukintyg skulle få sin tjänstledighet förlängd till september. Så snart UD fått bekräftelse på att äktenskapet ingåtts skulle man begära Berlings återkallande som militärattaché fr. o. m. tjänstledighetens slut. På så vis blev skandalen mindre iögonfallande. Den 26 april lämnade Berling Petersburg och for till Paris. Den 3 maj gifte han sig med Alice Favier. Den 12 maj anlände hans ansökan om förlängd tjänstledighet till UD, understödd av ett läkarintyg om höggradig nervositet och behov av längre tids vila. Den 29 juni beslöt K. Maj:t att med anledning av Berlings sjukdomsledighet entlediga honom som militärattaché i Petersburg. Sedan tjänstledigheten utlöpt återvände Berling till Petersburg i början av september för att samla ihop sina tillhörigheter.

Därmed var första akten av dramat till ända. Berling hade tvingats bort från den diplomatiska banan, men fick kvarstå i generalstabens för att inte "aldeles verka i disgrace" som Lagerheim skrev. Han tilläts dock varken att återvända till stabens huvudstation i Stockholm eller till sitt hemmarestement Kronprinsens husarer. Istället kommanderades Berling till Skånska dragonerna i Ystad, och det var där som fortsättningen utspelades. I redogörelsen för de följande händelseförloppet ska vi utifrån uppgifterna till krigsrätten vid 1:a fördelningen så långt det är möjligt försöka balansera parternas utsagor mot varandra.

Ystad

Berlings tjänstgöring i Ystad inleddes den 1 november 1900. Han upprätthöll befattningen som chef för regementskolan. Skånska dragonregementet genomgick vid denna tid en betydande förnyelse. Regementets nya kaserner hade invigts 1897, och i före chefen för Norrlands dragoner överste Gustav Mag-

nus Björnstjerna hade regementet fått en energisk och kraftfull chef.¹⁰

Under den första tiden fanns inga tecken på organiserad förföljelse mot Berlings. De deltog inte i garnisonens sällskapsliv, men den nye kaptenen hade med sin hustru avlagt en pliktskyldig visit hos regementschefen. Björnstjerna med hustru hade återgäldat detta besök, även om Alice då tillfälligtvis råkade vara ute. Det var först i slutet av november som man började förstå att fru Berling var i onåd hos överstinnan. Enligt vad som senare framkom ur brev från överste Björnstjerna till Rappe, hängde förändringen samman med ett besök i Ystad av Berlings förra hustru friherrinnan Leuhusen. Fru Björnstjerna var gammal ungdomsvän till friherrinnan, och hennes antipatier mot Berling hade uppväckts vid detta tillfälle. Andra källor ville också peka på hur fru Björnstjernas psykiska tillstånd vid denna tid började försämrats. Enligt ett läkarintyg, utfärdat av regementsläkaren Emil Nilsson i mars påföljande år för att få fru Björnstjerna inskriven på Katrinelunds vårdanstalt för nerv- och sinnessjuka kvinnor (senare publicerat i pressen) ska hon i slutet av november 1900 för första gången ha visat neuroasteniska sjukdomstecken ”i följd af nattvak, ansträngning och pinsam oro under hennes lilla dotters svåra sjukdom (blindtarmsinflammation)”.

Fru Berling hade i sin sociala isolering funnit en förtrogen i regementsintendenten Ahlströms hustru Sophia, och det var denna vänskap som väckte fru Björnstjernas missnag. Sedan fru Ahlström inbjudit garnisonens fruar på förmiddagskaffe, meddelade överstinnan i ett brev daterat den 30 november att hon inte kunde komma eftersom fru Berling är en ”sådan person som man inte bjuder tillsammans med sin överstinna” (faktum var att fru Berling på egen begäran ej inbjudits). Fru Ahlström visade makarna Berling överstinnans brev, vilket ett par dagar senare följdes av ett nytt, betydligt fränare. Efter-

som krigsrätten trots Berlings begäran vägrade foga detta brev till protokollet är dess text okänd, men det ska bl. a. ha innehållit en för Berling sårande referens till bibeln samt en uppmaning till fru Ahlström att gärna visa honom brevet. Sedan överstinnan på detta sätt signalerat sin inställning, mottog fru Ahlström under de närmaste dagarna också återbud till kaffebjudningen från andra av garnisonens fruar.

Ursäkten den 8 december

Berling skaffade sig tillfälle att skriva av de bägge breven och krävde sedan en ursäkt hos översten. Björnstjerna, som befunnit sig på jakt och enligt egen uppgift var helt ovetande om hustruns brevskrivande, kunde inte få henne att ta reson. Först sedan chefen för 1:a arméfördelningen, general Bråkenhielm, på Berlings begäran personligen infunnit sig i Ystad, gav fru Björnstjerna efter. Den 8 december överlämnade Björnstjerna i vittens närvaro på sitt tjänsterum en skriftlig förklaring från sin hustru till Berling, där det sades att avsikten med brevet till fru Ahlström inte varit att kränka fru Berlings heder, men att överstinnan fortfarande förbehöll sig rätten att presenteras för fru Berling när hon själv behagade. Uppgifterna om vad som sades vid detta möte gick dock mycket isär. Frågan huruvida Berling vid detta tillfälle mottagit och accepterat en ursäkt eller inte, var ett av de problem krigshovrätten hade att ta ställning till.

Berling uppgav sig dessutom ha blivit mycket förvånad över att översten som vittnen kallat löjtnanten Brunnström och dennes svåger. Löjtnant Brunnströms hustru skulle ha deltagit i överstinnans förföljelser mot fru Berling, och Berling hade i sin hänvändelse till general Bråkenhielm först begärt en ursäkt även från fru Brunnström men övertalats att nöja sig med en ursäkt från överstinnan. Björnstjerna å sin sida förklarade, att han valt Brunnström och hans svåger som vittnen för att historien inte skulle komma till utomstående kännedom.

¹⁰ *Platen, Carl Gustav*: Minnesskrift vid Kungliga Skånska Dragonregementets tvåhundraftioårsjubileum 1676–1926. Malmö 1926, s. 63.

Berling hade fått fru Björnstjernas brev uppläst för sig, tagit emot det i ett kuvert och skakat hand med översten. När han senare läst igenom det fann han det otillräckligt och återvände efter frukost för att få det kompletterat. Överste Björnstjerna vägrade och påpekade att Berling tagit emot ursikten i två vittnens närvaro och med ett handslag bekräftat att han godtog den. Berling påstod att översten avslutat samtalet med ordet: "Ja, akta dig nu att ställa till något bråk efteråt!" Björnstjerna menade sig ha sagt: "Låt nu bli att bråka vidare, ty om du ej står vid ditt handslagna ord, blir det ledsammast för dig själv!"

Berling vände sig åter till general Bråkenhielm, som nu per telefon dikterade en ny ursäkt för fru Björnstjerna. Fru Björnstjerna var beredd att skriva under endast om Bråkenhielm bad henne göra detta, men hennes make översten förklarade att han ämnade begära Berlings förflyttning om denne insisterade på en ny ursäkt. En andra ursäkt från överstinnan skulle nämligen inge Berling och regementets övriga officerare föreställningen att översten av någon anledning fruktade Berling, en missuppfattning som allvarligt kunde undergräva disciplinen och andan vid regementet.

Berling var dock beredd att vända sig till nästa instans, generalstabschefen Rappe i Stockholm. Rappe, som redan hade mottagit Björnstjernas version av tvisten, uppmanade Berling att inte låta sin sårade stolthet stiga sig åt huvudet: "Jag måste säga, att jag er orolig för eder framtid vid generalstaben, om icke hädanefter hvarje edert steg präglas av takt och besinning", skrev han i ett brev till Berling daterat den 13 december.

Generalstabsofficer mot kavallerister

Senare skulle därför Berling anklaga Björnstjerna för att ha baktalat honom inför generalstabschefen. De brev från Björnstjerna till Rappe som senare förevisades i krigsrätten som bevismaterial, innehöll förvisso nedsättande omdömen om Berling. Han beskrivs

som hämndlysten, hård, småsint och hänsynslös. Eftersom det påstods att det var de ädla karaktärerna som räknades i fält, vore det ingen förlust för den svenska armén att bli av med honom. Björnstjerna framhöll dock sin rättighet att privat till Rappe uttrycka sin uppfattning. Det var dessutom hans skyldighet att hålla generalstabschefen underrettad om hur en generalstabsofficer klarade sig på regementet. Det var för att göra Rappe en tjänst som han berett plats åt Berling i Ystad. Berlings eget intrigerande i Stockholm för att få Björnstjerna avsatt som regementschef gav honom knappast heller någon rätt att komma med förebräelser.

Den militärhistoriska forskningen har framhållit, hur kavalleriets officerskår vid sekelskiftet socialt var den mest exklusiva av alla vapenslags: 2/3 av officerarna var adelsmän. Normer och värderingar som styrde familjelivet på gods och herresäten kom därför att sätta sin prägel på umgängestonen i officersmässarna. Betoningen av individens skyldigheter gentemot kollektivet och dess traditioner var ett exempel på sådana normer. I synen på underlydande fanns feodala inslag, där ens eget inflytande och ansvar var en följd av medfödd överlägsenhet lika mycket som ägande eller utbildning.¹¹ Om det professionella officersideal som Berling representerade kolliderat med dessa patriarkaliska värderingar, är detta inte särskilt förvånande. Den f. d. militärattachén och generalstabskaptenen, van att vistas bland generaler och likställda, tvekade inte att klaga på sin regementschef hos generalstabschefen och senare självaste krigsministern. För många av kollegerna i Ystad var detta förmodligen en ytterst illojal handling, ett öppet åsidosättande av den sociala strukturen, ett förräderi mot den gemenskap garnisonen utgjorde. Överste Björnstjerna är i sina brev till generalstabschefen Rappe upprörd över det orimliga i att

¹¹ *Andolf, Göran*: "Den svenska officerskårens sociala ursprung under 1900-talet: fädernas yrken, geografisk härkomst, skolgång" i *Militärhistorisk Tidskrift* 1985, s. 143–202.

Berling skulle kunna stämma sin överstes hustru, berättar om hur han använt en ”mycket morsk ton” mot sina överordnade och om hur hans förhållande till de flesta av officerskamraterna vid regementet snabbt blivit fullkomligt outhärdligt.

Ystadsaffären 2

Mellan jul och nyår sökte både Björnstjerna och Berling upp Rappe i Stockholm för nya överläggningar. Berling hotade att väcka åtal mot Björnstjerna och ställa till skandal om inte ursäkten kompletterades. Rappe förklarade att Berling i så fall skulle tvingas lämna generalstaben.

Överste Björnstjerna å sin sida hade genom oöverlagt agerande utvidgat skandalen. Den 10 december, sedan Berling avvisat överstinans ursäkt, anlände översten i uniform tillsammans med ställföreträdande regementschefen överstelöjtnant Horney till regementsintendenten Ahlströms hem. Ahlström hade tjänstgjort som regementsintendent under Björnstjerna vid Norrlands dragoner, och av denne ombetts följa med till Skåne. Vid denna tid hade Ahlström redan begärt och fått förflyttning till I 2 i Karlstad.

Föregående dag hade han sjukskrivits, var sängliggande och hade på överstens begäran överlämnat nycklarna till regementskassan. Trots läkarnas föreskrifter om vila insisterade Björnstjerna nu på att få träffa den sjuke Ahlström, och påstods brutalt ha knuffat undan pigan som försökt blockera dörröppningen. Han meddelade Ahlström att denne var avsatt från sin befattning som regementsintendent, och att Horney skulle tjänstgöra i hans ställe tills en efterträdare hunnit utses av generalintendenten för armén. Vidare hotade han att skriva till generalintendenten, till fördelningschefen, till generalstabschefen och till Ahlströms blivande regementschef överste Nordensvan i Karlstad och säga sitt hjärtas mening om Ahlström. Häröver ska Ahlströms gamla mor, som vistats i ett närliggande rum, blivit så förfärad att hon drabbades av slaganfall.

I en brevväxling med Ahlströms juridiska ombud, brodern hovrättsnotarie John Ahlström, senare publicerad i Dagens Nyheter, gav överste Björnstjerna under de följande veckorna sin version av händelsen. Han förklarade sig ha blivit djupt besviken när Ahlström efter deras mångåriga vänskap givit Berling tillfälle att kopiera de komprometterande breven till fru Ahlström från fru Björnstjerna. Detta hade han också velat framföra. Han beklagade att gamla fru Ahlström tagit illa vid sig, men förklarade sig varit ovetande att hon lyssnat till vad som var ett privat samtal mellan honom och sonen. Björnstjerna förstod att makarna Ahlströms handlande mera dikterats av oförstånd än av illvilja, och han önskade på intet sätt försämra Ahlströms framtid i Karlstad. Han lovade att utfärda alla intyg om redlighet som Ahlström kunde behöva.

Efter dennes plötsliga avsättning som regementsintendent hade nämligen en del obehagliga rykten uppstått. Tidningen Aurora hade den 12 december påstått att Ahlströms suspendering inträffat efter påträffade oegentligheter i regementets bokföring. Med hjälp av ett intyg från Björnstjerna lyckades Ahlström fälla Aurora i ett tryckfrihetsmål, och efter ett besök av generalintendenten för armén lade han till brodern hovrättsnotariens besvikelse ned det tilltänkta åtalet mot översten för hemfridsbrott.

Ahlström var därmed ute ur handlingen. Han lämnade armén med majors avsked 1920, och var sedan bl. a. verksam som konsulent inom Tjänstemännens Arbetslöshetskassa. Han gjorde sig även känd som amatörsångare, uppträdde gärna på välgörenhetskonserter och i fosterländska sammanhang.¹²

Under de följande månaderna skulle dock tidningarna ofta hänvisa till överste Björnstjernas besök i regementsintendentens hem. Den dramatiska scenen förde lätt tankarna till det militaristiska Preussen. Själv tycks

¹² Efter SvD 4/6 1901; samt efter diverse tidningsnotiser i samlingen BIOGRAFICA, krigsarkivet, under *Ahlström*.

Ahlström dock ha varit måttligt förtjust över den uppmärksamhet som kom honom till del. Han lät publicera ett tillrättaläggande i Dagens Nyheter (enligt redaktionen ”ägnat att ställa honom i än mer hjärtevinnande belysning”) i vilket han beklagade att vissa förhållanden under hans kommendering i Ystad utan hans vetskap och vilja framdragits till allmänhetens kännedom, att ordet ”hemfridsbrott” använts på ett olyckligt sätt och han själv helst ville glömma alltsammans, inte för att han utsatts för hot eller tvång utan för att han helt enkelt ansåg detta nödvändigt.¹³

Tryckfrihetsprocessen mot tidningen Aurora innebar att affären Berling-Björnstjerna-Ahlström i Ystad väckte uppmärksamhet även utanför kaserngrindarna. Den 26 januari 1901 presenterade Ystads Allehanda historien i antik förklädnad – den sedelärande sagan om ”Hövidsmannen och hans maka – berättelse från romerska käjsardömet förfall”. Den mer sluge än hugstore patriciern Vulpinus Magnus och hans maka Ragata för befäl över en avlägsen romersk garnison i Germanien. Dit förvisar Caesar den för mod och vapenskicklighet kände Vir Probus, som gjort skandal sedan han övergivit den ädelborna Stulta av den andryga och slösaktiga Lynx’ hus för den unga Casta Flavia från de sydliga provinserna. ”Ehuru dylika äktenskapsupplösningar voro vanligare bland de förnäma än bland folket, som för var dags tunga och ihållande arbete icke har så gott om tid till gräl.” De unga tu blir snart föremål för hövitsmannens makas missnöje, och även underhövitsmannen Amicus Semper och hans hustru Rara ådrar sig Ragatas vrede sedan Rara bjudit in Casta Flavia till ”doppkallas”. Amicus måste lämna ifrån sig nyckeln till garnisonens kornbod, och Ragata hyr skandalskrivaren Sluscus Pilo för att på väggar, pelare och rostra skriva att Amicus stulit korn, varpå ”morgonen rodnade över lögen.”

Förlikningen den 22 mars

Genom dessa skrivelser försämrades fru Björnstjernas psykiska tillstånd ytterligare, och det var enbart för att få lugn och ro förklarade översten senare, som han i slutet av februari beslöt göra våld på sina principer och gå med på en ny ursäkt.

Berlings inställning hade dock hårdnat under tiden. Sedan han fått veta att hustrun väntade barn vägrade han söka förflyttning från Ystad. Som villkor för att inte ställa till skandal krävde han istället överstens förflyttning och skiljande från aktiv tjänst. Rappe avvisade inte överraskande kraven och uppmanade Berling att som överenskommet ta avsked från generalstaben före åtalets offentliggörande:

Väl torde ni sålunda kunna skada öfverste Björnstjerna, men märk väl herr kapten, själf skadar ni eder mest, och för eder börjar, i och med aktionen mot eder nuvarande befälhafvare igångsättes, resan utför.

Berling nekade till att ha avgivit något löfte om avsked, och uppmanade generalstabschefen att själf avskeda honom. Dessutom skickade han en kopia av sitt svarsbrev till krigsminister Crusebjörn, som nu motvilligt måste engagera sig i fallet.¹⁴

Den 4 mars kallades både Berling och Björnstjerna till lantförsvarsdepartementet i Stockholm i ett sista försök att bilägga tvisten. Också rörande dessa överläggningar är uppgifterna dunkla. Enligt vad Berling senare uppgav i en intervju med Ystadsposten hade han krävt Björnstjernas avsked eller åtminstone hans förflyttning före sin egen. Kraven hade brevledes avvisats av Crusebjörn. Berling hade då släppt dessa krav men ”bibehållit vissa andra”. Vilka de andra kraven var uppgav han inte, och han vägrade bestämt att besvara journalistens fråga om han mottagit några summor ur utrikesdepartementets hemliga fonder som compensation för sin brådstörtade flyttning från Petersburg. Att Berling dessutom dröjt med sin anmälan till i

¹³ Brev den 8/2 från Berling till Rappe och från Rappe den 12/2 1901, tryckt i DN 4/6 1901.

¹³ DN 7/7 1901.

maj, förklarade även han vara ett uttryck för hänsyn till härordningsförslagets framgång.¹⁵

Genom breven i UD:s dossier framgår dock att Berling under sitt Stockholmsbesök i mars också sammanträffade med utrikesminister Lagerheim. I ett brev till Crusebjörn den 15 mars, i vilket Berling förklarar sig godta en skriftlig ursäkt från Björnstjerna, nämner han de övriga villkor som han blivit överens om med Lagerheim och Crusebjörn.

- 1) ett intyg från Rappe om att Berling skött sin tjänst i Petersburg till full belåtenhet
- 2) 8000 kr i ersättning för de kostnader den brådstörtade flyttningen från Petersburg åsamkat honom. Berling lovar i gengäld att tåga om att han mottagit sådan ersättning
- 3) en dekoration eller orden för att förbättra hans anseende i Ystad, vilken Lagerheim lovat ordna så snart tvisten bilagts

Avslutningsvis undrar Berling, vilka utsikter som finns att Crusebjörn kan ordna honom posten som militärattaché i Paris. Av ett brev till Lagerheim från samma tid framgår, att Berling ursprungligen begärt 12000 i ersättning, men sedan Lagerheim angivit högsta möjliga beloppet till 8000, nöjt sig med denna summa. Han hoppas att den utlovade dekorationen i gengäld kunde komma honom till del så snart som möjligt.

Av dessa krav infriades de två första – intyget från Rappe och flyttningsersättningen, men någon orden fick däremot Berling aldrig från den svenska staten. För att inga ytterligare anspråk skulle kunna resas fick han dessutom till Björnstjernas ursäkt den 22 mars avge följande försäkran: ”På egna och min hustrus vägnar förklarar jag mig vara fullt tillfredsställd med ovanstående ursäkt.” Ursäkten undertecknades av Berling med detta intygande i två exemplar, varav det ena skulle förvaras på lantförsvarsdepartementet.

Björnstjernas uttalande, vilket formulerats under medverkan av Berlings advokat häradshövding Sparre, hade följande lydelse:

Som min hustru i såväl brev som muntligen om kapten E. Berling och hans fru haft osanna uttalanden, som äro för dem båda mycket nedsättande, och som jag är öfvertygad om att hon vid lugn sinnes författning djupt ångrar, får jag, då hon i anledning af sin sjukdom nu är urståndsatt själf göra detta, å hennes vägnar, såsom hennes målsman, till Eder båda framföra min uppriktiga anhållan om tillgift för hvad hon sålunda låtit komma sig till last. Och får jag för egen del ansluta mig till denna min hustrus ursäkt, ty beklagligtvis har jag på grund af hennes exalterade tillstånd ej kunnat tillräckligt inverka på henne.

Skandalen ett faktum

Därmed föreföll saken äntligen utagerad. Mindre än två månader senare lämnade Berling ändå in sin stämning mot Björnstjerna. Björnstjerna inkom med en förklaring över Berlings anklagelse och den 30 maj vidarebefordrade Bråkenhielm målet till krigshovrätten. Mål där officerare stod åtalade avgjordes alltid av krigshovrätten, även om utredningen skedde lokalt i krigsrätten.¹⁶ Samma dag började Dagens Nyheter publicera alla dokument i affären. Skandalen var ett faktum. Vad hade inträffat som fått Berling att vilja driva saken vidare under så uppseendeväckande former?

Enligt Berling hade Björnstjerna efter uppgörelsen snarare intensifierat trakasserierna mot honom, lagt sig i hans befälsföring och på alla sätt undergrävt hans ställning vid regementet. Översten anklagades för att 1) betett sig ohövligen mot Berling, särskilt efter den 22 mars 2) lämnat felaktiga upplysningar om Berling till general Rappe i avsikt att skada honom 3) förbjudit Berling att rapportera en dragon för snatteri 4) i en annan officers närvaro tillrättavisat Berling för att han givit straffat manskap påskpermission.

Vad gällde den första anklagelsepunkten rörande ohövligen beteende, kunde Berling bl. a. anföra hur översten vid olika tillfällen givit order angående regementskolans skötsel, trots att Berling förde det formella befä-

¹⁵ Ystadsposten, efter GHT 15/6 -01.

¹⁶ *Nygren*: s. 18.

let. Det var vid ett av dessa tillfällen som Berling av regementsadjutanten löjtnant Brunnström krävt respekt för generalstabens uniform och förklarat, att han inte skulle låta sig "utsättas för samma behandling som intendenten" (Ahlström). Björnstjerna hade dessutom, sedan han lagt bort titlarna med Berling, efter konfliktens uppblossande dem emellan åter börjat titulera honom. Vid försoningen i mars hade översten åter lagt bort titlarna och sedan ånyo återtagit dem – allt på ett mycket ostentativt sätt som inte undgått att skada Berlings anseende vid regementet. Vad gällde punkten om att ha lämnat felaktiga upplysningar till general Rappe, kunde Berling hänvisa till att generalstabschefen skrivit till honom i ett avskedsbrev att "mitt att börja med ofördelaktiga omdöme om Eder i den föreliggande 'affären' väsentligen bestämts af de bref jag af Eder befälhavare erhöll." Anklagelsepunkterna 3) och 4) utreddes senare minutiöst av krigsrätten, men saknar för vår del närmare intresse.

Situationen hade till slut blivit olidlig för Berling, och efter ett nytt uppträde med Björnstierna den 8 maj hade han begärt avsked, vilket översten på stående fot beviljat. Den 24 maj lämnade han armén.

Därmed hade Berling ingen framtida karriär att förlora, utan kunde ostört hämnas de oförrätter man tillfogat honom. I en senare tidningsintervju framhöll han också att ursäkten den 22 mars inte kunde återge honom och hustrun deras goda rykte, eller gottgöra dem deras lidanden. I dessa saker skulle heller inte krigsrätten ge dem upprättelse. Den enda utvägen var att utan kommentarer tillstålla allmänheten alla handlingar i målet och låta den döma.

Den 23 maj gav Dagens Nyheter under rubriken "Ett afsked – en militärskandal under uppsegling" det första utrymmet åt affären. Man citerade Ystads Allehanda, där Berling hade låtit publicera Björnstjernas ursäkt av den 22 mars jämte Rappes brev om att Björnstjernas upplysningar varit bestämmande för hans ofördelaktiga uppfattning om Berling. Till dessa brev hade dessutom fogats

ett uttalande, som skulle döva de orimliga och osanna rykten som i Ystad cirkulerade kring Berlings avsked:

... grunden till mitt avskedstagande är att jag önskar ha fria händer för att skaffa mig rättvisa för lidna oförrätter och afslöja ett intrigspele, som under snart två år bedrifvits mot mig.

Sedan ytterligare upplysningar några dagar senare inkommit, konstaterar Dagens Nyheter inte utan förväntan att de stundande krigsrättsförhandlingarna "torde bli af synnerligen pikant beskaffenhet". Att Berling skulle "blotta hela eländet då han för denna sak bortkastat en utan tvifvel lysande framtid, kan man ta aldeles för gifvet".¹⁷

Affären Berling i riksdagen

Berling nöjde sig dock inte med att endast dra fram i ljuset sina mellanhavanden med Björnstjerna, utan återuppväckte också de pinsamma omständigheterna kring sitt entledigande från Petersburg. Genom det tjänstgöringsintyg Berling fått Rappe att utfärda kunde han hävda att avskedet varit obefogat. För Dagens Nyheter deklarerade han den 30 maj:

Jag är soldat, van vid disciplin... och jag är ej obekant med diplomatiska hänsyn. Jag kan förstå de fördomar som anföras när man säger att en militärattaché i Petersburg ej kan vara gift med en f. d. skådespelerska. Men jag har ärligt framställt mina avsikter för mina förmän, och de har gifvit mig sin försäkran att mitt giftermål ej skulle inverka på min karriär. Ett ministerskifte löser inte från ett sådant löfte.

Dagens Nyheters läsare fick ta del av brevväxlingen mellan Rappe och amiral Péphau, Douglas' löfte till Berling att få stanna i Petersburg och även antydningar om att Berling tagit emot pengar från utrikesdepartementet som kompensation för sin flyttning (1/6 1901). Kungl. Maj:t hade nämligen utverkat 10 100 kr i extra anslag till utrikesdepartementets hemliga fonder ("skrifmateri-

¹⁷ DN 23/5, 1/6 1901.

ändå i Ystad och hade som sitt ombud härads-hövding Sparre. Till Berlings anklagelser mot Björnstjerna hade den 5 juli dessutom fogats en stämning av Björnstjerna mot Berling för att han "utan skälig anledning fört klagan mot förman". Björnstjerna biträdades av auditören vid kungliga flottan Erik Martin. Nygren påpekar att Björnstjerna här gav prov på taktisk klokhet, då Martin inte bara var en skicklig jurist utan också en känd vänsterman och sedermera ledamot för Liberala samlingspartiet i andra kammaren. Som rättens ordförande fungerade regementschefen vid Kronprinsens husarer överste von Platen, medan borgmästaren i Lund C. Bring som auditör representerade den juridiska sakkunskapen. Åklagare var tullfiskal C. J. Hallström.

Martin lyckades hindra att det andra brevet från fru Björnstjerna till fru Ahlström fogades till rättegångsprotokollet, och presenterade även en del vittnesmål som skulle styrka att Berling "utan skälig anledning fört klagan mot förman". Fyra officersfamiljer, däribland ställföreträdande regementschefen överstelöjtnant Horneys, regementsläkaren Nilssons och regementsadjutanten löjtnant Brunnströms, intygade att de av regementschefen på intet sätt förbjodits att umgås med familjen Berling. Brunnström och Nordenstjerna intygade att Berling accepterat ursåkten den 8 december och att detta inte skett genom någon överrumpling. Slutligen intygade Brunnström och löjtnant Staël von Holstein att en enligt Berling för hans värdighet kränkande tillrättavisning av översten, i själva verket skett i vanlig tjänstetjänst.

Martins och Björnstjernas viktigaste trumfkort var dock den av rätten från general Rappe infordrade förklaringen rörande anmärkningarna i brevet till Berling den 9 maj. Rappe skrev att brevet inte var avsett att tolkas så, som om hans ofördelaktiga omdöme om Berling bestämts av upplysningar från Björnstjerna. Han hade endast menat, att han nu då han erhållit två versioner av Björnstjernas och Berlings mellanhavanden, inte längre kunde låta sig påverkas enbart av den

första versionen. I detta läge begärde Berling och Sparre att få inkalla general Rappe som vittne, varpå rätten ajournerade sig.

Den rättsliga prövningen av affären Berling förlöpte alltså inte riktigt som den frisinnade pressen föreställt sig. I sin referat av förhandlingarna lät fr. a. Dagens Nyheter sin besvikelse tydligt komma till uttryck. Parterna skildrades på följande sätt:

Berling, ståtlig, elegant, är klädd i mörkblå redingotkostym. Björnstjerna i regementets ljusblå uniform, solbränd, gråhårig, skallig [sic!] – och med ett ögonfel, strabism, som gör det ihållande ironiska löjet mindre sympatiskt.

Under rubriken "A la krigsrätten i Rennes" (där Dreyfus andra gången fälldes för spioneri 1899) skildrades Berlings fåfänga försök att få fru Björnstjernas andra brev fogat till protokollet.

Hvar och en inser ju att en anklagelse om intriger och förföljelse icke kan styrkas på annat sätt än genom framdragande af alla de smådrag som tillsammans ge konturerna af denna förföljelse. Gång på gång försökte kapten Berling få fram något af sitt rika material, men möttes alltjämt med att det ej hörde till saken.

"Underligare parodi på rättsförhandling har väl aldrig skådats i detta land", kommenterade man rättens beslut att bevilja svarandesidan en timmes paus i förhandlingarna för överläggningar. Om Björnstjernas vittnen sades att de "just ej hade mycket att komma med och i slutet bestyrkte kapten Berlings framställning af sakerna". Slutligen konstaterades att

I affären Berling-Björnstjerna ligger tyngdpunkten icke så mycket på det juridiska som på det moraliska området. Och där är domen redan fälld.²⁸

Den 14 augusti ägde nästa sammanträde rum. General Rappe inträdde i uniform och ordnar, enligt Dagens Nyheter "osäker i hållningen, vaken och iakttagande men förskräckligt lågmäld".²⁹ Han förklarade att av

²⁸ DN 17/7–18/7 1901.

²⁹ DN 15/8 1901.

de två brev han mottagit av Björnstjerna rörande Berling var det första daterat den 8 december ingen tjänsteskrivelse, och det var han inte beredd att läsa upp med mindre än att Björnstjerna gav sitt tillstånd eller rätten förordade om det. Sparre genmålde, att det var upplysningarna i detta brev som fått Rappe att fundera över Berlings framtid inom generalstaben. Björnstjerna hade dessutom bett Rappe visa det för krigsministern i händelse av klagomål från Berling. Det fanns därför inga tvivel om att brevet måste betraktas som en tjänsteskrivelse. Brevet av den 17 december lästes upp, och därpå efter medgivande från Björnstjerna de delar av brevet av den 8 december som rörde Berling. Därefter avslutades förhandlingarna och målet remitterades till krigshovrätten.³⁰ Församlingen avvek för bad vid kusten. Dagens Nyheter gav denna idylliska slutvinjett:

Man åt middag och såg vid kaffet mot hafshorisonen den charmanta synen af krigsrätts-herrarnes granna uniformer och bordet bredvid den ännu charmantare synen af, vid mannens sida, fru Berlings korrekta och behagfulla personlighet.³¹

Domen

Krigshovrätten, vars förfarande skedde skriftligt, lät först åklagaren (krigsfiskalen) yttra sig över 1:a arméfördelningens utredning. I sitt yttrande den 31 oktober ogillade krigsfiskalen A. G. Berencreutz samtliga yrkanden i målet, såväl Berlings som Björnstjernas.

Den 11 november inkom Björnstjerna med en ny inlaga. Här hade han avsevärt skärpt tonen, och hävdade att om rätten gick på Berlings linje skulle disciplinen inom armén allvarligt undergrävas. Björnstjerna menade att Berling gentemot honom intagit en disciplinär hållning p. g. a. personlig avoghet och av sådana motiv slutligen också anmält

honom till krigshovrätten. Skulle nu ett sådant tillvägagångssätt få passera kommer den disciplinära andan vid armén att lida ett hårdt slag och blir det för regementscheferna hart när omöjligt att upprätthålla god ton och anda samt erforderlig disciplin vid respektive truppförband.

Det var också nu som Björnstjerna anförde det politiska läget istället för hustruns sjukdom som orsak till att han den 22 mars gått med på en ny ursäkt. General Bråkenhielm hade ringt upp honom och uttryckt utomordentlig

fruktan för allt, som kunde fästa någon som helst uppmärksamhet vid disciplinära missförhållanden, vare sig verkliga eller uppdikade. Det är nämligen ingen hemlighet att kapten Berling eller hans vänner hotade att med här ifrågasvarande affär uppjaga den allmänna opinionen mot regeringens önskningsar i landets lifsfråga.

För detta sistnämnda påstående stämde Berling Björnstjerna för smädligt skrivsätt. Björnstjerna å sin sida stämde Berling för samma sak, då denne i sin första anmälan mot översten talat om dennes "exPELLÖST hänsynslösa, emot all militärisk takt stridande samt laglösa beteende..."³²

Först den 18 februari 1902 avkunnades domen. Björnstjerna fälldes för att bl. a. i breven till Rappe "icke gentemot kapten Berling iakttagit den värdighet och grannlaghet jämlikt § 5 i disciplinstadgan för krigsmakten det ålagt honom i egenskap av Berlings förman att visa denne såväl inom som utom tjänsten". Han dömdes till 14 dagars arrest utan bevakning men friades från anklagelserna om att ha hindrat Berling från att rapportera en dragon för snatteri, samt att i en annan officers närvaro ha tillrättavisat honom för att ha gett bestraffat manskap påskpermission. Eftersom en del av Berlings anklagelser alltså visat sig grundlösa, dömdes även denne enligt § 93 i samma stadga "för den klagan han sålunda utan skälig anledning fört mot öfverste Björnstjerna att undergå disciplinstraff af vaktarrest i sex dagar".

³⁰ Protokoll vid krigsrätt inom I. Arméfördelningen den 16 juli och 14 augusti 1901 (Kra).

³¹ Dagens Nyheter 15/8 1901.

³² Krigshovrätten, Huvudarkivet A1a 1902 (RA).

Arrest utan bevakning (avtjänad i eget rum eller tält upp till 15 dygn) och vaktarrest (avtjänad i låst ljusst rum eller tält upp till 30 dygn) var de enda disciplinstraff som kunde ådömas officerare (underofficerare och manskap kunde även dömas till mörk arrest).³³ Björnstjernas straff var i sin kategori alltså mycket strängt, men Berlings straff räknades till en strängare straffkategori.

Bägge fälldes de dessutom för smädligt skrivsätt och skulle betala varandra 100 kr i böter, medan ingendera parten erhöll yrkad ersättning för sina rättegångskostnader. Den enda ersättning som betalades ut var kr 179,90 till vittnet general Rappe som traktement och ersättning för resekostnader. Krigshovrättens ordförande general greve Sven Lagerberg reserverade sig, och ville i likhet med krigsfiskalen ogilla samtliga yrkanden.³⁴

Bägge parter överklagade domen. Besvärerna behandlades av Högsta domstolen den 15 maj 1902. Berlings besvär lämnades utan avseende, medan Björnstjernas dom mildrades avsevärt. Bötesstraffet för smädligt skrivsätt återkallades och disciplinstraffet nedsattes till tre dagar. Då Berling inte längre var krigsman blev också hans straff närmast symboliskt.

Björnstjerna skulle efter pensionen 1907 leva som lantbrukare i Stockholmstrakten och dog först 1942, 95 år gammal. Berling dog i Paris redan i december 1908 efter en längre tids sjukdom.³⁵ Genom sina kontakter i Ryssland lyckades han under rysk-japanska kriget få audiens hos tsaren för att för en fransk firmas räkning erbjuda sydamerikanska krigsfartyg

till den ryska flottan.³⁶ Affären misslyckades, och Berling invecklades i nya processer med sina franska affärskontakter.

I dödsrunan i Stockholms Dagblad den 6 december 1908 stod bl. a. att läsa: "...huru en rättegång uppstod som en tid tog så mycken uppmärksamhet i vårt land i anspråk, det ligger ännu i mångas hågkomst". Affären Berling hade vid denna tidpunkt sedan länge fallit i glömska. Redan krigshovrättens och Högsta Domstolens utslag hade rapporterats i tidningarna utan kommentarer.

Dagens Nyheter skrev i sitt minnesord att Berling var en man hvilkens lifsgärning med all sannolikhet skulle blifvit en annan och vida större, om icke händelser, hvilka han själf icke framkallat, brutit en bana som lofvade mycket för framtiden.

Att han tvingats till avsked ur armén för att kunna skaffa sig upprättelse, menade Dagens Nyheter vara betecknande "för den militäranda som då var rådande".

Utgångspunkterna var nu nämligen annorlunda. Efter de frisinnades påtryckningar i riksdagen var en civilkommission inom krigsmakten under tillsättande. Under sin korta tid vid makten hade även den första regeringen Staaff måst utfärda lagar mot antimilitaristisk propaganda, vilka inskränkt yttrandefriheten på förbanden. Ännu rapporterade Dagens Nyheter om militära skandaler, men dessa gällde nu oftare misshushållning och slöseri med anslagna medel. Härordningsfrågan var avförd från dagordningen, och debatten handlade mera om försvarsutgifternas storlek. Det krävdes nya symbolhändelser för att gestalta de politiska konflikterna.

³³ *Nygren*, s. 21.

³⁴ Krigshovrätten, huvudarkivet B II b:30, Utslag 1902 (Ra), Högsta Domstolens protokoll, maj 1902.

³⁵ BIOGRAFICA, under Berling och Björnstjerna.

³⁶ Se *Hedin, Sven*, Sverige och den stora östern, Stockholm, 1905, s. 40.

Den heliga Birgittas släktskap med Nicolaus Hermanni än en gång

Av Hans Gillingstam

I årgång 1984 (s. 138 f.) av denna tidskrift publicerade jag en uppsats om uppgifterna i biskop Nicolaus Hermannis kanonisationsprocess 1417 om dennes släktskap med den heliga Birgitta. Jag påpekade den för medeltida förhållanden stora sociala skillnaden mellan ursprungsmiljöerna för borgarsonen Nicolaus Hermanni och lagmansdottern Birgitta och ville söka förklaringen till släktskapen i vadstenaabbedissan Margareta Clausdotters från 1400-talets senare hälft härrörande uppgift, att Birgittas mormor, östgöotalagmannen Bengt Magnussons (Folkungaättens lagmansgren) hustru Sigrid, ej var av så mäktig släkt som sin make, särskilt som Nicolaus Hermanni liksom sin morbror ärkebiskopen Petrus Thyrgilli var född i Skänninge, i vars dominikankloster Sigrid begravts 1289.

Sedan dess har Herman Schück publicerat Svenskt biografiskt lexikons artikel (häfte 129, 1988, s. 602–606) om Nicolaus Hermanni. Han kompletterar där min framställning med påpekandet, att biskop Knut i Linköping i samma kanonisationsprocess vittnade om att hans far Bo Bosson (Natt och Dag)

sagt, att Nicolaus Hermanni ”per lineam consanguinitatis ab eius et beate Birgitte parentela descendisset”.¹ Schücks kommentar lyder: ”Rimligen bör man ha menat att N:s mor Margareta var befryndad med Folkungaättens lagmansgren”. Eftersom han ej nämner mitt försök till förklaring av släktskapen, ehuru min uppsats är citerad i hans källförteckning, får man intrycket, att Bo Bossons av mig förbisedda uppgift om släktskap med Nicolaus Hermanni skulle visa, att mitt försök till förklaring är förfelat.

Så är emellertid ingalunda fallet — åtminstone inte med den motiveringen. Bo Bosson var nämligen dotterdotter till Sigrid i hennes äktenskap med Bengt Magnusson.²

¹ Sankt Nikolaus' av Linköping kanonisationsprocess, ed. T. Lundén (1963), s. 104 (med svensk översättning på s. 103).

² För släktförhållandena se S. Carlsson, Folkungaättens lagmansgren (Äldre svenska frälsesläkter, 1: 1, 1957), s. 40 f., J. Gallén, Finstaätten (ibidem), s. 35 f., J. Koit, Aspenäsätten (ibidem), s. 11 f., och G. Elgenstierna, Den introducerade svenska adelns ättartavlor, 5 (1930), s. 387.

Bengt Magnusson (Folkungaättens lagmansgren), död 1294, lagman i Östergötland.
Gift med Sigrid, död 1299.

Ingeborg Bengtsdotter, död 1314.
Gift med lagmannen i Uppland Birger Petersson (Finsta-ätten), död 1327.

Birgitta Birgersdotter, död 1373.

Katarina Bengtsdotter, död tidigast 1350. Gift med drotsen och lagmannen i Östergötland Knut Jonsson (Aspenäs-ätten), död omkr. 1346.

Cecilia Knutsdotter, död tidigast 1350.
Gift med lagmannen i Östergötland Bo Nilsson (Natt och Dag),
död tidigast 1322.

Bo Bosson, död omkr. 1390, riksråd.

Knut, biskop i Linköping, död 1436.

Tidsavståndet mellan Bengt Magnussons hustru Sigrid och vadstenaabbedissan Margareta Clausdotter gör, att man kan betvivla den senares uppgifter, vilkas värde givetvis försvagas av att hon med orätt påstår, att Bengt Magnusson var bror — i stället för kusinbarn — till konung Magnus "ladulås". Det sociala avståndet mellan Nicolaus Hermanni å ena sidan och den heliga Birgitta och

hennes kusinbarn Bo Bosson å den andra är emellertid högst avsevärt. Jag har svårt att tänka mig borgarsonen Nicolaus Hermanni som en ättling till Folkungaättens lagmansgren. Uppgifterna om hans släktskap med den heliga Birgitta och Bo Bosson kan därför tala för riktigheten i Margareta Clausdotters uppgift, att Sigrid var av lägre börd än sin make Bengt Magnusson.

Illustrationerna i detta häfte har kunnat tryckas tack vare särskilt bidrag från Berit Wallenbergs stiftelse.

